સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

: [illegible] :

ઝવેરચંદ મેઘાણી

છઠ્ઠી આવૃત્તિ વેળા

આ નવી આવૃત્તિ કશા જ ફેરફાર વિનાની છે.

ડિસેમ્બર • ૧૯૫૧ — મહેન્દ્ર મેઘાણી

બીજી આવૃત્તિ વેળા

સાત વર્ષ પર લખાયેલી પહેલી આવૃત્તિમાં ઘણો કૂથો હતો તે કાઢી નાખ્યો છે. લખાવટ બીજી રસધારોની કક્ષામાં આણી છે સુધારાવધારા કર્યા છે. પહેલી બે કથાઓના ૪૨ પાનાં નવીન ઉમેરેલાં છે. 'આઈ જાસલ' શ્રી. જગજીવન કા. પાઠકની લખેલી કથા છે આ આવૃત્તિમાં પણ એ રહેવા દેવા બદલ તેમનો આભાર માનુ છુ.

કાર્તિકી પૂનમ : ૧૯૮૭ — ઝ મે.

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

રસધારના પ્રથમ ભાગની તારીફ કરનારાઓ તો મળ્યા, એ પરમાત્માની કરુણા. પરતુ એની ત્રુટિઓ બતાવનારા બે સ્નેહીઓની સલાહ મને તારીફ જેટલી જ મીઠી લાગી છે. સૌરાષ્ટ્રની જૂની વાર્તાઓમા સાંગોપાંગ સોરઠી શબ્દ--પ્રયોગ, સોરઠી અલંકારો અને શૈલીનો એક પણ સોગઠી હોવો જોઈએ, એ એમની ભલામણ હતી. મે આ ભાગમા એને અનુસરવાનો યત્ન કર્યો છે. બિનસૌરાષ્ટ્રીઓને સહાયક બનવા જેવોતેવો કોષ પણ આપ્યો છે

આ સગ્રહમાં એકેક ગામડાનુ ઐતિહાસિક પાત્ર ઊભુ છે દતકથા પણ અણુલખ્યો અને અણુશોધ્યો ઇતિહાસ જ છે એને નવલકથા બનાવવા માટે વર્ણનોથી કે કલ્પિત વાર્તાલાપોથી લાદવા કરતા પ્રત્યેક પાત્રને એની સાદી રીતે જ મૂકવુ સારુ તમામ વાતોમા પાત્રોના વિકાસ નથી, કારણ કે એ પાત્રોના જીવનની માત્ર એક બે ઘટનાઓ જ હાથ લાગે છે, બાકી બધી અધકારમાં વીટળાયેલ હોય છે વળી તમામ વીર–વીરાગનાઓનુ જીવન સર્વાગસુદર પણ ન હોય, કેમકે એ યુગ અસ્થિરતાનો હતો. આહી બતાવેલી તેઓની ભવ્યતા તો જીવનની અમુક દિશા પૂરતી જ સમજવી.

જુલાઇ • ૧૯૨૮ — ઝવેરચદ મેઘાણી

ધૂંધળીનાથ અને સિદ્ધનાથ

"તેદુની વાતું હાલી આવે છે, ભાઈ! અરધ સાચી ને અરધ ખોટી. હજાર વરસની જૂનિયું વાતું! કોણ જાણે છે શી બાબત હશે!'

એટલું બોલીને એ બુઢ્ઢા માલધારીએ દિશાઓને છેડે મીટ માંડી. એક હજાર વર્ષ પહેલાંના અક્ષરો વાંચ્યા. થોડુંક હસ્યો. ડાંગને ટેકે ચીભાં ઊભાં એણે ચલમ સળગાવી. એની ધોળી દાઢીમાંથી ધુમાડા નીતરવા લાગ્યા. ગોટેગોટા ઊંચા ચડવા લાગ્યા. મોં મલકાવી એણે કહ્યું:

'ઈ બધું આવું ભાઈ! આ ધુમાડા જેવું. અમારી મોગરમાં તો કૈંક દાદા પોરના ગપાટા હાલે છે પણ હું તો આ ઢાંકને ડુંગરે ડાંગનો ટેકો લઈને જ્યારે જ્યારે ચલમ ચેતવું છું, ત્યારે ત્યારે મને તો ધૂંધળીનાથ-સિદ્ધનાથની જોડી જીવતીજાગતી લાગે છે. હજાર વરસ તો મારી આંખના પલકારા જેટલાં જ બની જાય છે આ ધૂંવાડાની ફૂંક જેવો ધૂંધળાવરણો ધૂંધળીનાથ અને આ આગની ઝાળ જેવો હેમવરણો રૂડો સિદ્ધનાથ હાજરાહજુર લાગે છે.'

'વાત તો કહો!'

'અરે વાત કેવી? ઈ તો દાદા પોરના! બે ઘડી ગપાટા હાંકીને ડાંગાં ચારીએ. થોડીક રાત ખૂટે! આ તો વેતાંની વાતુ. મોઢામોઢ હાલી આવે એના કંઈ આંકડા થોડા માંડેલ છે?'

એટલું બોલતાં એની આંખમાં ચલમનો કેફ ચડતો ગયો. આંખના ખૂણા લાલ ચટક બન્યા અને ડાંગને ટેકે એણે અજવાળી રાતે વાત માંડી:—

ધૂંધળીનાથનું અસલ નામ તો ધૂંધો, જાતનો કોળી આ વાસાવડ ગામનો રે'તો. હું પીઉં છું એવી બાજરાના વાડ વાવતો. જનમ કોળીને પેટ, પણ જીવ પરોવાણો ધ્યાનમાં. હિંસા નામ ન કરે. વરસોવરસ બાજરાનાં પડતલા વેચીને જાય ગિરનારને મેળે. નાણું હોય એટલું ગરીબગરબાંને ખવરાવી દે, પાછો આવીને બાજરો વાવવા માંડે.

ધીરે ધીરે તો ધૂંધો ને ગિરનાર બેય એકાકાર થાવા માંડ્યા. જેવું ધ્યાન તેવું દિલનું ગજું; જેવું અન્ન તેવો ઓડકાર. ધૂંધાને તો ગિરનારનું જ ધ્યાન રાત ને દી લાગી ગયું. એનો આતમો વધવા માંડ્યો. સંસારની ગાંઠ વછૂટી ગઈ. બાજરાના વાડા ગાયું પાસે ભેળાવીને એ તો ગિરનારમાં ચાલ્યો ગયો. કોઈક ટૂક ઉપર જોગીએ ધૂણી ધખાવી તપસ્યા આદરી દીધી. એમ બાર વરસે ગિરનારની ગુફાઓમાંથી ગેબના શબ્દ સંભળાણા કે 'ધૂંધળીનાથ! ધૂંધળીનાથ! નવ નાથ ભેળો દસમો નાથ તું ધૂંધો!'

'અલખ!' શબ્દની સાથે ગુરુ દત્તે ધ્યાન ધર્યું અને નવ નાથોને સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાં તો જગસિદ્ધ મછેન્દરનાથ, જાલંધરનાથ, ગોરખનાથ, શાંતિનાથ, એવા નવ નાથો ગુરુની સન્મુખ હાજર થઈ ગયા. ગુરુ બોલ્યા:

'જોગંદરો, આપણી જમાતમાં આજ નવો સિદ્ધ આવ્યો છે. તમે નવ નાથ ભેળો એ દસમો ધૂંધળીનાથ તમારી પંગતમાં જગમાં પૂજાશે. મારા આશીર્વાદ છે. તમારી ચલમ સાર્થક એને આપો.'

જાલંધરનાથ બધા બેઠા થાય ત્યાં એક સાથીએ ચલમ પીએ, બીજાને ચલમ આપે, પણ સાથી ન આપે ધૂંધળીનાથને ચલમ આપી, [illegible] નવે સિદ્ધો [illegible] ગુરુદેવ [illegible]. નવ નાથે

[illegible]

ખુલાસો કર્યો 'ગુરુદેવ, ધૂંધો નાથ ખરો, પણ એનું દૂધ હલકુ છે. એ હલકું દૂધ કોક દી એને હાથે કોક કાળો કામો કરાવશે એટલે ધૂંધળીનાથ હજી વધારે તપ કરે, વધારે શુદ્ધિ કરે, પછી અમે સાખી આપીએ'

અને ગુરુ દત્તનો બોલ પડચો કે 'ધૂધળીનાથ! બાર વરસ બીજા આણુમા જઈ ધૂણી પ્રગટો! જાવ બાપ! ચોરાસી સિદ્ધની પગતમા તમારી વાટ જોવાશે'

આણુની અવધિ પણ પૂરી થઈ અને તપ કરી ધૂધળીનાથ પાછા ગુરુ પાસે આવ્યા. ફરી ગુરુએ નવ નાથને હાજર કર્યા, અને બધાએ સાથે મળી એક સાખીએ ચલમ પીધી પણ નવે નાથ અંદરોઅદર કહેવા લાગ્યા કે 'આનાથી તપ જિરવાશે નહિ, એ હલકુ દૂધ છે, કોક દી ને કોક દી એ ન કરવાનો કામો કરી બેસશે.'

તેજની જીવતજ્યોત જેવા ધૂધળીનાથ જગતમા ઘૂમવા લાગ્યા. ઘૂમતા ઘૂમતાં અરવલ્લીને ડુગરે ચિતોડગઢમા એનુ આવવુ થયુ

ચિતોડના રાણાએ ગુરુને ઝાઝાં માન દીધાં ગુરુના ચરણમા પડીને રાણો રાતે પાણીએ રોયો રાણાના અભરભર્યા રાજમા સવાશેર માટીની ખોટ હતી, મરણટાણે બાપની આગ લઈને મોઢા આગળ હાલનારો દીકરો નહોતો

ધૂધળીનાથે ધ્યાન ધર્યુ રાણાના ભાગ્યમા એણે બે દીકરા લખેલા વાચ્યા પણ એક જોગી ને એક સંસારી. એણે કહ્યુઃ

'રાણાજી! બાર વરસે પાછો આવુ છુ બે કુંવર તારે ઘરે રમતા હશે ગુરની આજ્ઞા છે કે આમાથી એક તારો ને એક મારો તૈયાર રાખજે, તે દી આસુ પાડવા બેસીશ મા. બાર વરસે પાછો આવુ છું.'

બાર વરસને જતા શી વાર? જટાધારી જોગીએ ચિતોડને

પાદર અહાલેક જગાવ્યો એટલે રાજારાણી બે ય રાજકુંવરને આંગળીએ લઈ બહાર નીકળ્યા એમાંથી એક ધરાજોગે ભાગી પડતો, અને બીજો મેલેઘેલે પહેરવેશે રાજારાણી કડ કરીને તેડ્યો દીકરો ગણવા માગતા હતા પણ તેજની વિભૂતિ કાંઈ મેલે લૂગડે ઢાંકી રહે ? ને એ ય ધૂંધળીનાથની નજર બહાર રહે ? મેલા-ઘેલાને જ જોગીએ ઉપાડી લીધો બાર વરસનો બાળકો દોટ દઈને ગુરુને કાંડ બાઝી પડ્યો માતાપિતા નજરે દેખે તેમ એ બાર વરસના બાળકને માથું મૂંડાવી ભગવા પહેરાવ્યા ભભૂત ધરી ચાલી નીકળ્યા. રાજારાણી ખોબા ખોબા આંસુ પાડતા ચિતોડગઢ પાછા વળ્યા.

૨

ધૂંધળીનાથે ચેલાને સિદ્ધનાથ કરી થાપ્યો. એના કાનમા ગુરુમંત્ર ફૂંક્યો અને ભેખના પાઠ ભણાવતા ભણાવતા આ આપણે ઊભા છીએ, ત્યાં આવી પહોચ્યા આ ઢાંક તે દી નહોતું. આહી તો પ્રેહપાટણ નગરી હતી ચેલાઓને ગુરુએ કહ્યું 'બાપ, હું આ ડુંગરામા બાર વરસની સમાધિ લગાવું છું. તમે સૌ વરોઘર ઝોળી ફેરવીને આહી સદાવ્રત માંડજો. ભૂખ્યાદુખ્યા અને અપંગોને પોતાના ગણી પાળજો. મારી તપસ્યામા પૂન્યાઈ પૂરજો.' એમ બોલીને ધૂંધળીનાથે આસન વાળ્યું.

વાંમેથી ચેલાઓની કેવી ગતિ થઈ ગઈ ? નગરીમાં ઝોળી ફેરવે પણ કોઈએ ચપટી લોટ ન દીધો. દયામાનનો છાંટો ય ન મળે એવા લોક વસતા'તા. પણ સત્તર અઢાર વરસનો સિદ્ધનાથ તો રાજનું બીજ હતો સમજુ હતો : એણે અકેક ચેલાને અકેક કુહાડો પકડાવી કહ્યું કે પહાડમા લાકડા વાઢી નગરમા જઈ ભારીઓ વેચો અને આપ મહેનતથી ઉદર ભરો ! જોગીનો ધરમ હરામનું ખાવાનો ન હોય કોડામા ઝરે નહિ બનવ જંગલમા.

ત્રીજે દી, ચોથે દી, અને ચોથે દી થાતાં તો કુહાડા મેલી બધા ચેલાએ :

[illegible]

[illegible] સિદ્ધનાથે [illegible] પૃથ્વીનાથનું [illegible] પૂરું થયું. [illegible] સિદ્ધનાથને [illegible] સિદ્ધનાથે [illegible] ગુરુને [illegible]

'સિદ્ધનાથ!' ગુરુની ભ્રકુટિ ચડી· 'જોગ પહેર્યો છે એ ભૂલીશ મા. અસતથી તારી જીભ તૂટી પડશે બોલ સાચું, ગુરુદુહાઈ છે.'

સિદ્ધનાથ ધીરે રહીને વાતો કહેતો ગયો, તેમ તેમ ધૂંધળીનાથની આંખમાંથી ધુમાડા છૂટતા ગયા. તપસીનું અંતર ખદખદી ઊઠ્યું. અડતાલીસ વરસની તપશ્ચર્યાનો ઢગલો સળગીને ભડકા નાખતો હોય તેવું રૂપ બંધાઈ ગયું હૈયામાંથી 'હાય! હાય! હાય!' એમ હાકાકાર નીકળી આભને અડવા માંડ્યા 'અરે હાય હાય! જગતનાં માનવી! દયા પરવારી રહ્યાં! મારો બાળ સિદ્ધનાથ માથાની મુંડમાં કીડા પડે ત્યાં સુધી ગે ભાગ્યું એગે! અને મારી તપશ્ચર્યા! ભડકે ભડકે પ્રલેકાર મચાવી દઉં! મારે તપસ્યાને શું કરવી છે! સિદ્ધનાથ! બચ્ચા! દોડ, ઓલી કુંભારણને ચેતાવ માંડે ભાગવા. પાછું વાળીને ન જોવે હો આજ હું પ્રેહપાટણને પલટાવું છું.'

એટલું કહેતા તો આશ્રમ કાંપ્યો ઝાડવા ધ્રૂજ્યા. અને ત્રાહિ! ત્રાહિ! પોકારતો સિદ્ધનાથ હાથ જોડીને કરગરે છે કે 'ગુરુદેવ! ગુરદેવ! તપશ્ચર્યાના પુણ્ય એમ નથી ખોવા. અરે બાપુ! માનવીઓ તો બધા ય માટીનાં એના પેટ છીછરા જ હોય. એની સામું ન જોવાય આપણા ભેખ સામે જુઓ. ગઝબ કરો મા! લાખોની હત્યા, નિસાપા, કલ્પાંત કેમ જોયા ને સાંભળ્યા જાશે ગુરુદેવ?'

પણ ગુરુ વાર્યા ન રહ્યા તપસ્યાને મંડ્યા હોમવા હાથમાં ખપ્પર ઉપાડ્યું, ધરતી રોતી હોય એવું ધીરું ધણેણવા લાગી. ડુંગર ડોલ્યા દિશાના પડદા ફાડીને પવન વછૂટવા લાગ્યા છેલ્લી વાર ગુરુએ કહ્યું. 'સિદ્ધનાથ! હવે કમાનમાંથી તીર છૂટે છે દોડ, દોડ, કુંભારણને ચેતાવ, માંડે ભાગવા, પાછું ન જુએઃ નહિ તો મૂવા ભેગાં એ લીંપાય જાગે, બચ્ચા!'

સિદ્ધનાથે દોટ દીધી પોતાને રોજ રોટલા ઘડી દેનારી ચેતાવી ઝોકમાંને આગાળીએ ગઈ ડોગી ભાગે છે, અને આંસી

પાછળ ધૂંધવાયેલો ધૂંધળીનાથ હાથમાં ખપ્પર ઉપાડી પોતાની તમામ તપસ્યાને પોકારે છે, 'ઓ ધરતી મૈયા !

'પટ્ટણ સો દટ્ટણ : અને માયા સો મિટ્ટી !'

એમ પોકારીને એણે ખપ્પર ઊંધું વાળ્યું. વાળતાં જ વાયરા વછૂટ્યા આંધી ચડી, વાદળાં તૂટી પડ્યાં. મોટા પહાડ મૂળમાંથી ઊપડી ઊપડીને ઊંધા પટકાણા પ્રેહપાટણ નગરી જીવત જાગત પૃથ્વીના પેટાળમાં દટાઈ ગઈ. એક પ્રેહપાટણ નહિ પણ એવાં ચોરાસી પાટણ તે દી ધૂંધળીનાથે પોતાના ખપ્પર હેઠ ઢાંક્યાં અને એના મહા-કંપમાં માયા તમામ મિટ્ટી બનીને ગારદ થઈ ગઈ

ઓલી કુંભારણ જતી હતી ભાગતી, પણ રીમાડે જાતાં એની ધીરજ ખૂટી પ્રલયની ચીસો સાંભળીને એણે પાછળ જોયું માં ને છોકરાં ત્યાં ને ત્યાં પાણકા બની ગયાં એ હજી ઊભાં ! ઢાંકને રીમાડે.

આવું મહાપાપ કરનાર એ જોગીને માટે આબુ અને ગિરનાર માથે પણ હાહાકાર બોલી ગયો નવ નાથ અને ચોરાસી સિદ્ધોએ અવાજ દીધો કે 'આજથી એની ચલમસારી બંધ કરો ! બંધ કરો !' કેક વર્ષોની કમાણી વેચીને ધૂંધળીનાથ સમાધિમાં બેઠો. સિદ્ધિઓ વિના એનો એ શંક ધૂંધો કોળી થઈ ગયો 'ભાઈ ! ગમે તેવો તો ય કોળીનું દૂધ ના !'

૩

આંહીં બાળા જોગી સિદ્ધનાથનું શું બન્યું ? ડુંગરે ઊભીને એણે પ્રેહપાટણ દટાતું દીઠું, દટ્ટણ પૂરું થયા પછી એનો જીવ જંપ્યો નહિ. ગુરુએ કરેલા કાળા કામનું પ્રાછત શી રીતે થાય એ વિચારે એને ત્યાંથી ખસવા દીધો નહિ અરેરે, ઘડી પહેલાં જ્યાં હજારો નરનારી ને નાનાં છોકરાં કિલ્લોલ કરતાં હતાં ત્યાં અત્યારે કોઈ હોંકારો દેવા પણ હાજર નહિ ? હું સિદ્ધનાથ: ગુરુએ ઉથાપ્યું

'આવાં અમારાં ગામડિયાંનાં ગપ્પાં, ભાઈ! ગોરુકી વાતુ હાલી આવે છે. અમે તો રાતને ટાઢે પોરે ડોબાં ચારીએ, અને આવા ગપગોળા હાંકીને રાત વીતાડીએ.'

એટલું બોલીને એ બુઢ્ઢો માલધારી પાછો ચલમ પેટાવી ધુમાડાના ગોટા કાઢવા લાગ્યો અને લાલ લાલ આંખે મીટ માંડી રહ્યો. ધરતીના સીમાડા ઉપર કોઈ જોગીના જટાજૂટની લટો જેવી વાદળીઓ ઝૂલતી હતી. ઊગતા અજવાળે, કોઈ અવધૂતની લાલઘૂમ આંખ રોતી રોતી બીડાતી હોય એવા, વાદળીઓ ચીટાતો હતા.

૨. રા' નવઘણ

'દે [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ?'

[illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] કહ્યું : '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'

'[illegible] ક્યાંથી ?'

'એ ... જૂનાગઢના રાજગઢ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઊતર્યો. ને તેણે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], અપમાન કરીને પાછી કાઢ્યો'તો ને, તેનું વેર વાળવા આખા ગુજરાતના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંઘ તરફ ઉપરકોટ [illegible] કરી [illegible]. પછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નોતર્યો [illegible] [illegible] દીધા. પછે [illegible] [illegible] બેસાડીને દગાથી કતલ કરી, [illegible] અને જૂનાગઢ જેર કરી લીધાં '

'આ કૂળ ક્યાંથી ભાગી નીકળ્યું ?' ઝીકઝીકરીને ધ્રૂંટાઈને [illegible] ભગવતી આયરાણીમાતા પોતાને ખોળે આવનાર એ ગભ્ભાળ ઉપર માયાળુ મીટ માંડી રહી.

'આવાં અમાન ગાંધાજ્ઞિના ગપ્પા ભાઈ! મોરબી વાતુ હાલી આવે છે અમે તો ગતને ટાટ ગોટે ઉભા ગારીએ, અને આવા ગપગોળા હાંકીને ગત ગીતાડીએ.'

એટલું બોલીને એ બુઢ્ઢો માલધારી પાઘડી ચલમ પેટાવી ધુમાડાના ગોટા કાઢવા લાગ્યો અને લાલ લાલ આંખ મીટ માંડી જો ધરતીના સીમાડા ઉપર કોઈ જોગીના જટાજૂટની લટ્ટા જેવી વાદળીઓ ઝૂલતી હતી. ઊગતા સૂરજ, કોઈ અવધૂતની લાલઘૂમ આંખ રોતી ગોતી બીડાતી હોય એવા, વાદળીએ વીંટાતો હતો.

'કેક- નહિ. ગેરહિંમતની નપાઈ. તમે તમારે ખાનામાના કામે લાગી જાવ. આપણે આવીને પાછા ગોતિ વિચાર કર ન લેવ. નમારી મોટી ગેરહાજરીના પેટનું પાણી નહિ ... રહે ગોળકિઓ મારૂાગ દૂધનું આગરૂ' ઉપાડ્યો.'

દેવાયત ડેલીએ આવ્યો અને અહીં આહિરાણીમાતા એના નવા બાળને અંગેઅંગે હાથ ફેરવતી, એના ગોળા ગાલની ને પગાની વાત કરવા લાગી કે

'બાપા! તું તો આખો જોગીડાનો, ... પાણીનો દીકરો તારી વાત મેં સાંભળી છે તું તો રા' ડિયાસના ગઢનું રતન; તારી ... મારવાડી ઘરે નવ ... ... હતાં, ... એના ઘરની ... ... તારી માવડી ... પગે લાગીને ... ... પૂગી'તી. ... માતાએ તું બેઠાનો ... દીકરો ... તારાં ઓધાન લીધાં'તાં. ને ... ! તારી માને તો તું ... : આ તારી આગની'તી કે:

'દેવી દેને દીકરો, (હું) ખાંતે ખેલાવું,
દોખન જાતે નો જરશ્યો (હવે) જરૂપણું ઝુલાવું.'

'ને તારાં તો ઓધાન પણ કેવાં દોયલાં હતાં! તું તો માનો દુશ્મન હતો, ડાહ્યા!' એમ કહીને આહિરાણીએ હાથથી બાળકની નાની ... ધાવતો ધાવતો બાળક આગી નજરે આ ... આહિરાણીમાના મલકતા મોં સામે જોઈ રહ્યો. તું તો માના પેટમાંથી નીકળતો'તો જ ક્યાં! તને ખબર છે? તારી ... કામણ-ટૂમણ કરાવેલાં. ... ... પૂતળાને ... લાગે તો તું બાર નીકળને! પણ ... , ત્યાં સુધી તું ગે માના પેટમાં પૂગ્યેલ પછી તો તારી જનેતાને આ કપટની જાણ થઈ. એણે ય સામાં કપટ કર્યાં. ખોટેખોટા પડા વજડાવ્યા

[illegible] ડંકો વાગે છે.'

'આશરો [illegible] ત્યારે તો મા [illegible] બાળ [illegible] જટ [illegible] એને આશરો' એમ [illegible] પોતાના [illegible] શાનેાા ઉજળી દીકરીને [illegible] બોલી: '[illegible] માગ્યું આ આપણા આશરે [illegible] તું [illegible] ને તું તો દીકરીની જાત. [illegible] આ નમાયાને પીવા દે તારો ભાગ.'

એમ કહીને દેવાયતની ઘરવાળીએ જૂનાગઢના રાજકુંવરના મોં આગળ અગૂઠો મુકાવીને પોતાનું થાન દીધું. ભૂખ્યો રાજબાળ ધટાક ધ[illegible] ઘૂંટડા ઉતારવા મંડ્યો. આઈના કુંભ કુંભ જેવા આહિરાણ[illegible] થાનમાંથી ધારાઓ દળવા લાગી. અનાથને ઉછેરવાનો પોરસ [illegible] દિલમાં જાગી ઊઠ્યો, પારકા પુત્રને દેખીને એને પાનો ચડ્યો. ધ[illegible] ધાવતો રાજબાળ અકળાઈ જાય એટલું બધું ધાવણ ઊભરાયું.

દેવાયત નિહાળી રહ્યો. આઈએ કહ્યું 'તમતમારે હવે [illegible] કરશો મા. મારે તો એક થાનોલે વાહણ અને બીજે થાનોલે આશ્રિત બેયને સગા દીકરાની જેમ સરખા ઉછેરીશ. જાઓ વાડ્યમાં પડી પડી ય વધશે એનો વાંધો નહિ.'

'પણ તું હજી સમજતી નથી લાગતી.'

'કાં?'

'વાંસે દા બળે છે, ખબર છે ને? સોળંકીઓએ જુનાને માથે થાણું બેસાર્યું છે. એનો થાણદાર બાતમી મેળવી રહ્યો છે. ડિયાસનું વંશબીજ આપણા ઘરમાં છે, એવી જો જાણ થાશે તો આપણું જડામૂળ કાઢશે.'

'ફકર નહિ, મોરલીધરના રખવાળાં તમે તમારે છાનામાના કામે લાગી જાવ. આશરો આપ્યા પછી બીજો વિચાર જ ન હોય. તમારી મોઢય મેલનારીના પેટનું પાણી નહિ મરે ભલે સોળકિયુનો થાણુદાર જીવતુ ચામડુ ઉતારતો '

દેવાયત ડેલીએ ચાલ્યો ગયો અને આંહી આહિગણીમાતા એના નવા બાળને અંગેઅંગે હાથ ફેરવતી, મેલના ગોળા ઉતારતી ને પંપાળતી વહાલ કરવા લાગી કે·

'બાપા ! તુ તો આઈ ખોડિયારનો, ગળધરા વાળીનો દીધેલો તારી વાત મે સાભળી છે તુ તો ગ'ડિયાસના ગઢપણનું રતન, તારાં વાઝિયા માવતરને ઘરે નવ સગ્ઠુંના રાજપાટ હતા, છતા ચકલા યે એના ઘરની ચણ્ય નો'તા ચાખતા તારી માવડી અડવાણે પગે હાલીને અયાવેજ ગામે આઈ ખોડિયારને ઓરડે પહોચી'તી. ત્યા એને માતાએ તુ ખોળાનો ખૂદનાર દીધેલો દેવીનાં વરદાનથી તારા ઓધાન રિયા'તાં અને મારા ફૂલ ! તારી માને તો તુ જગપણમા જડેલો . મા તારી ગાતી'તી કે :

'દેવી દેને દીકરો, (હું) ખાંતે ખેલાવુ',
જોમન જાતે નો જડચો (હવે) જરપણે ઝુલાવુ'.

'ને તારાં તો ઓધાન પણ કેવા દોયલાં હતાં ! તું તો માનો દુશ્મન હતો, ડાયલા ! ' એમ કહીને આયરાણીએ લાડથી બાળકની દાઢી ખેચી ધાવતો ધાવતો બાળક ત્રાંસી નજરે આ પડછંદ આયગણીમાના મલકતા મો સામે જોઈ રહ્યો તું તો માના ઓદરમાથી નીકળતો'નો જ ક્યા ! તુને ખબર છે ? તારી અપરમાયુએ કામણ-ટૂમણ કરાવેલા. જતિએ મંત્રી દીધેલ અડદના પૂતળાને બહારનો વા લાગે તો તુ બાર નીકળને ! પૂતળુ ભોમા ભડારેલ, ત્યા સુધી તુ યે માના પેટમા પૂરાયલ પછી તો તારી જનેતાને આ કપટની જાણ થઈ. એણે ય સામાં કપટ કર્યાં. ખોટેખોટા પડો વજડાવ્યો

કે રાજમાતાને તો છુટકો તો થઈ ગયો. હૈયાફૂટી અપરમાયુ તો દોડી ગઈ પૂતળું તપાસવા ભોંમાં ભંડારેલ માટલી ઉપાડીને જોયું ત્યાં તો હે દોગા! એના મંતરજંતર બધાં ધૂળ મળી ગયાં ને તું સાચેસાચો અવતરી ચૂક્યો સાંભળ્યું મારા મોભી?'

કોઈ ન સાભળે તેવી રીતે ધીરી ધીરી વાત કહેતી ને કાલી કાલી બનતી માતાએ બાળકના ગાલ આમળ્યા બાળકના પેટમાં ડાગ વળી કે તરત એના હાથપગ ઉછાળા મારવા લાગ્યા. એણે પોતાની સામેના થાન પર ધીંગા આહીરપુત્ર વાહણને ધાવતો દીઠો ઝોટાઈ ને સાગે પડેલી, ધાવવા સારુ પાછી વલખા મારતી આહીરની દીકરીને દીઠી ત્રણે છોકરાં એકબીજા સામે ટીકી રહ્યાં, ત્રણે જણા ઘૂઘવાટા કરવા લાગ્યા.

૨

પાંચેક વરસની અવધ વટી ગઈ હતી વાહણ, નવઘણ અને જાહલ માનો ખોળો મેલીને ફળીમાં રમતા થયા છે ત્રણે છોકરાં શેરીમાં અને આંગણામાં ધમાચકડી મચાવે છે નવઘણનાં નૂરતેજ [illegible] ચાંદા જેવાં ચડી ગયાં છે. એમાં એક દિવસ સાંજે આલિદર ગામને સીમાડે ખેપટની ડમરી ચડી ધીરે વાટ [illegible] ચડી ત્યાં તો જૂનાગઢ-વણથળીથી ગોલંદાજોનું દળકટક આલિદરને ઝાંપે દાખલ [illegible] ગામ ફરતી એવી ચોકી બેસારી દીધી કે [illegible] કોઈ [illegible] ન શકે ઉતારામાં એણે એક પછી એક [illegible] કોમના પટેલિયાઓને તેડાવીને ઝડપી દેવા માંડ્યા 'ઓલ્યા દેવાયત બોદડના ઘરમાં રિયાસતનો બાળ છે એ વાત સાચી?'

[illegible] માથાં ધુણાવીને ના પાડી: '[illegible] તો [illegible] અમને ખબર નથી.'

'[illegible], [illegible] જીવતા [illegible] લઈને હાથીને [illegible]'

આહિરાણીનું ધાવણ ધાવેલા એકવચની મૂછાળાઓમા આ દમદાટીથી ફરક ન પડ્યો.

પણ સોલંકીના થાણદારને કાને તો ઝેર ફૂંકાઈ ગયુ હતું. લાલચના માર્યા કે અદાવતની દાઝે એક પંચોળી આહીરે ખુટામણ કર્યું હતું. થાણદારે દેવાયતને તેડાવ્યો દેવાયતને ખબર પડી ગઈ હતી કે ઘર ફૂટી ગયુ છે. એને સોલંકીએ પૂછ્યુ કે 'આપા દેવાયત, તમારા ઘરમા ડિયાસનો દીકરો ઊછરે છે એ વાત સાચી?'

રૂપેરી હોકાની ઘૂટ લેતાં લેતાં દોઢું મોઢું કરીને દેવાયતે ઉત્તર દીધો 'સાચી વાત બાપા! સહુ જાણે છે મલક છતરાયો જ નવઘણ મારે ઘેર ઊછરે છે'

આલિદાર–બોડીદરના આહીર ડાયરના મોઢા ઉપર મશ ઢળી ગઈ. સહુને લાગ્યું કે દેવાયતના પેટમા પાપ જાગ્યું દેવાયત હમણાં જ નવઘણને દોરીને દઈ દેશે

'આપા દેવાયત!' થાણદારે મેણું દીધુ. 'રાજાના શત્રુને દૂધ પાઓ છો કે? રાજનુ વેર શીદ વહોર્યું? સોલંકીની બાદશાહી વિરુદ્ધ તમે પટેલ ઊઠીને કાવતરાં માંડ્યા છે કે?'

'કાવતરુ હોત તો સાચુ શા સારુ કહી દેત?'

'ત્યારે?'

'મારે તો રાજભક્તિ દેખાડવી હતી ડિયાસનો દીકરો મારે ઘેર ઊછરતો નથી પણ કેદમા ગખેલ છે એ મોટો થાત એટલે હું મારી જાણે જ દોરીને એની ગરદન સોલંકિયુને સોંપી દેત. હું સોલંકીઓનો લૂણહરામી નથી.'

આહીર ડાયરાને મનથી આજ ઉલ્કાપાત થઈ ગયો લાગ્યો. કઈકને દેવાયતના દેહના કટકેકટકા કરવાનુ મન થયું. પણ ચોગરદમ

ભાઈને હથિયારપડિયાગ સજની માએ એના ગાલે ચાર ચાર બચ્ચીઓ લઈ ચોખા ચોડેલા આદકા સોતો જ્યારે વળાવ્યો, ત્યારે નવઘણ ઓશિયાળે મોએ ઊભો 'બેટા વાહણ! વેલો આવજે.' એટલુ બોલી મા ઓરડે થંભી રહી એણે દીકરાને જીવતોજાગતો હત્યારાના હાથમા દીધો એના હૈયામા હજારો ઘા સભળાઈ. 'વાહણને છેતરીને વળાવ્યો : આશરા-ધર્મના પાલન સારુ '

'લ્યો બાપ! આ ડિયાસ વંશનો છેલ્લો દીવો સભાળી લ્યો!' એમ બોલીને દેવાયતે પોતાના ખોળામા આળોટી પડનાર સગા પુત્રની ઓળખ આપી એને એક કોરે આહિરાણી સાભરતી હતી, બીજી બાજુએ દૂધમલ બેટડો હૈયે બાઝતો હતો. 'આયરાણી! ઝાઝા રગ છે તને જનેતા! તે તો ખોળિયાનો પ્રાણ કાઢી દીધો.'

આયર ડાયરાએ છોકરાને ઓળખ્યો દેવાયતના મોઢાની એકે ય રેખા બદલતી નથી, એ દેખીને આયરોના હૈયા ફાટુફાટુ થઈ રહ્યાં. સોલકીના થાણદારે છોકરાને ત્યા ને ત્યાં વધેરી નાખ્યો, દેવાયતે સગી આખે સામે દીકરાનો વધ દીઠો, પણ એની મુખમુદ્રામા ક્યાયે ઝાખપ ન દેખાઈ.

ત્યા તો ખૂટેલ આહીરોએ સોલકી થાણદારના કાન ફૂક્યા કે 'તમે દેવાયતને હજુ ઓળખતા નથી. નક્કી એણે નવઘણને સંતાડ્યો છે '

'ત્યારે આ હત્યા કોની થઈ?'

'એના પોતાના છોકરાની.'

'જૂઠી વાત દેવાયત તો હસતો ઊભો હતો '

'દેવાયતને એવા સાત દીકરા હોત તો એ સાતેને પણ સગે હાથે એ વેસી નાખે પોતાના ધર્મને ખાતર દેવાયત લાગણી વિનાનો પથ્થર બની શકે '

'સારે હવે શી રીતે ખાતરી કરીશુ?'

'[illegible]'

આલિંગાબીને [illegible] માં [illegible], એને [illegible] માં આવ્યું કે 'જો [illegible] આ વાગે બાળક ન [illegible] માથા પર પગ મૂકે.'

દેવાયત જાણતો હતો કે આ [illegible] કહેવાય એના માથા પર તો સાતે આકાશ જાણે તૂટી પડ્યાં

પણ આલિંગાબીના [illegible] ની દેવાયતને આજ સુધી ખબર નહોતી. એ ખબર આજે પડી, [illegible] આલિંગાબીએ [illegible] આખો [illegible] ગુણેદારને ખાતરી થઈ કે બસ, છેલ્લો દુશ્મન ગયો દેવાયતની પ્રતિષ્ઠા નવા રાજના વફાદાર પટેલ તરીકે સાત ગણી ઊંચે ચડી

૩

પાંચ વરસનો નવઘણ જોતજોતામા તો પંદર વરસનો થઈ પહોંચ્યો એ રાજબાળનું ફાટ ફાટ થતું બળ હવે તો ભોંયરામાથી બહાર નીકળવા ચાહતું હતું પણ દેવાયત એને કેમ નીકળવા દે!

એક વખત તો નવઘણ જબરજસ્તી કરીને ગાડા પર ચડી બેઠો ખેતરમા ગયો દેવાયત ઘેર નહોતો. ખેતરે હતો નવઘણને જોઈને એને બહુ ફાળ પડી પણ પછી તો ઈલાજ ન રહ્યો.

સામે જ સાતી ઊભું હતું, નવઘણ ત્યા પહોંચ્યો સાતી હાંકવા લાગ્યો થોડે આઘે ચાલતા જ સાંતીના દંતાળની અંદર જમીનમા કાંઈક ભરાયું બળદ કેમેય કરતા ચાલ્યા નહિ. નવઘણ માટી ઉખેળીને જુએ ત્યા તો દંતાળની અંદર એક પિત્તળનું કડું ભરાઈ ગયેલું ઊચકતા ઊચકાતું નથી. જમીનમાં બહુ ઊંડે એ કડું કોઈ ચીજની સાથે ચોંટ્યું હોય એમ લાગ્યું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નવા નવા [illegible] છે, [illegible]

દેવાયત એની નોકરીના [illegible] ઉપર [illegible] કરવા આવે છે [illegible] આ [illegible] [illegible] તરાપાક ગઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મળાલી

જૂનાગઢને ગીમાડે જ્યારે આહીરો આવી પહોંચ્યા, ત્યારે મહારાજ મેર બેઠા હતા. ગામોગામની [illegible] સળગાવી હતી. ગરવા ગિરનારની ટૂંકે ટૂંકે દીવા તબકતા હતા.

દેવાયતનું વેણ ફરી વછૂટ્યું : 'ભાઈઓ, થોડાં બાદ કરી હવે એટલી વાર શાદ ભેરા જાજો. સહુ પોતપોતાના ઘોડાં—આઢિયાના ઊગટા બગાબગ ભેગા વાળો ને એક બચાની વાત કહેવી છે તેને કાન દઈ સાંભળી લ્યો.'

સોય પડે તો યે સંભળાય એવી ચુપકી ધરીને આહીર દાયરો હારોહાર બેસી ગયો. પછી દેવાયતે પોતાની પડખે બેઠેલ દીકરા નવઘણને માથે હાથ મેલીને પૂછ્યું : 'આને તમે ઓળખો છો?'

સહુ ચુપ રહ્યા.

'આ પડે જ ડિયાસનો દીકરો નવઘણ. તે દી એને સાટે કપાયો એ તો હતો નકલી નવઘણ — મારો વાહણ હતો એ. જોઈ લ્યો સહુ આ જુનાણાના ધણીને.'

ડાયરો ગરવા ગિરનારના પાણકા જેવો જ થીજી ગયો હતો.

દેવાયતે કહ્યું : 'આહીર ભાઈઓ! આજ આપણે સોલંકી રાજને વિવાનું તેડું કરવા નથી જતા, પણ તેગની ધાર ઉપર કાળનું નોતરું દેવા જઈએ છીએ. પાછા આવશું કે નહિ તેની ખાતરી નથી. દીકરી જાહલનો વિવા કરવા હું આજ બેઠો છું. એ તો એક અવસર છે. જાહલને હું અટાણે એવી કઈ હારકે પરણાવું? આની મા, મારી ધર્મની માનેલી બોન, મને રોજ સોણે આવીને [illegible] કે હવે કેટલી વાર છે?'

ઉપાડીને મંડ્યો ધ્રુસકવા : રડીઆમ! રડીઆમ! રડીઆમ! ઉપરકોટના ગુંબજો ગાજ્યા. ગરવો ધણેણી ઊઠ્યો, અડીકડી વાવમાંથી સામા અવાજ ઊઠ્યા : દીવાલેદીવાલ બોલી કે આવ્યો! આવ્યો! કાળદૂત આવી પહોંચ્યો!

—અને પછી હેકારો બોલ્યો હજાર આહીરોની દુશ્મન ભુજાઓ તેગબાજે તૂટી પડી. અંધારી રાતે ઉપરકોટમાં [illegible] લોકોના લોહીની નદીમાં પાગેર પાણેરનો પાણો તણાયો.

પ્રભાતને પહોર નવઘણને કપાળે રાજતિલક ચોડાયું. આહીરોના ગાળા હેઠર બેસી ગયા.

'બા! હવે મારી જાતલ દીકરીનો વિવા કરો લાગશે. મારી જાતના કન્યાદાનમાં હવે મને સ્વાદ આવશે. દીકરીનો [illegible] [illegible] જોયાં છે એમાં દીકરી ક્યે સુખે સંસાર માંડત! બાપ [illegible] [illegible]! હો તો એનાના હાથે તિલક લેવા આવિર પધારો.'

જાતલ [illegible] નામના જુવાન આહીરની સાથે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભાગી જઈને લગન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હાથ [illegible] [illegible] [illegible]

તીઓ પોતાનો માલ ધોળીને પરમુલકમા ઊતરી ગયા છે. સોરઠમા એવો દુકાળ ફાટચો છે કે ગાયો મકોડા ચરે છે. ગામડા ઉજ્જડ પડચા છે માલધારીઓના મવાડા, કોઈ માળવે, કોઈ સિધમા ને કોઈ ગૂજરાતમા નોખનોખાં વાઢચો લઈ લઈ દુકાળ વરતવા નીકળી પડચા છે

નવઘણુની તો હવે પચીસી બેઠી હતી ભુજાઓ ફાટફાટ થતી હતી. ધીંગાણા વિના ધરાઈને ધાન ખાવુ ભાવતુ નહોતું. સોરઠની ભૂમિમાથી શત્રુઓને એણે વીણીવીણીને કાઢચા છે ગરવાનો ધણી નવા નવા રણસગ્રામ ગોતે છે, ભાલા ભેડવવા આવનાર નવા શત્રુઓની વાટ જોવે છે ગીરની ગટાટોપ ઝાડીઓમા ધોડલા ઝીંકીઝીકી સાવઝના શિકાર ખેલે છે કરાડો, પહાડો ને ભેખડોનુ જીવતર એના જીવને પ્યારુ થઈ પડયુ છે. હેરણ્ય અને ગવલ નદીના કાઠા નવઘણુના ઘોડાના ડાબલા હેઠળ ખૂદાય છે નાદીવેલા અને વાસાઢોળની ડુગરમાળ નવઘણુના પગલાને 'ખમા! ખમા!' કરતી ધણેણી હાલે છે. સાવઝ દીપડાની ડણકો, ડુગરાની ટૂકેટૂક ઉપર ઠેકાઠેક, અને ભૂતવાટા સભળાવીને પોતાની ભેખડો ઉપર રા'ને પોઢાડતી નદીઓના પથ્થર—ઓશીકા એ બધાં જુવાન નવઘણુના જોબનને લાડ લડાવી રહેલ છે.

એવા સમયમા એક દિવસ એક ચીથરેહાલ આદમી ઉપરકોટને દરવાજે આટા દેવા લાગ્યો. એને અદર દાખલ થવુ હતુ. પહેરેગીરે એને અટકાવ્યો, 'શુ કામ છે?'

'મારે રા'ને રૂબરૂ મળવુ છે.'

'રા'ને પંડચને? રૂબરુ મળવુ છે? તારે ભિખારડાને?' સહુ ખીખીઆટા કરવા લાગ્યા

'મારે રા'ને સંદેશો દેવો છે. ઢીલ કરવા જેવુ નથી રા'ને ઝટ ખબર આપો.'

[illegible]
[illegible]

(૧)

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] વરુવડી !

[[illegible] નવઘણ નવ લાખ ઘોડે ચડ્યો. એ સેનાના [illegible] ભૂખે [illegible]. સેનાએ [illegible], અને [illegible] જ્યારે નવઘણ સિંધ ઉપર આવતો હતો ત્યારે [illegible] ગગન પર ચડી હતી કે વાળુ વિનાના (ભૂખ્યા) મનુષ્યોને વાળુ (સાંજનું ભોજન) પૂરનારી દેવી વરુવડી ! હે નવ શાખના ચારણની દીકરી (વરુવડી)! તારે પ્રતાપે આમ થયું.]

ભેળા ભલભલા વીરભદ્રો છે નવઘણનો સાળો અચપ પરમાર છે કાળઝાળ ફરસો ભાટ છે ગીરના સાદૂળા આહિરો છે ચૂડાસમા જદુવંશી રજપૂતો છે રા'ની ધર્મબહેનના શિયળ રક્ષવા સારુ સારી સોરઠ ઉમટી છે. નવજવાન નવઘણ પોતાના ઝપટા ઘોડા ઉપર બેઠેલ છે. અને–

---

*આ છંદ સારંગી નામનો છે. વરુવડી નામની ચારણદેવી કે જેણે નવઘણને સિંધ પર ચડાઈ લઈ જવામાં સહાય કરી હોવાનું કહેવાય છે તેની સ્તુતિનું આ વીરકાવ્ય છે અને એમાં નવઘણ-વરુવડીના મેળાપનો ઇતિહાસ સંઘરાયો છે. આ છંદની એક પછી એક કડી ટકાતી આવશે.
ના સૈન્યની વાત અત્યુક્તિભરી લાગે છે.

[બાળે વેશે પોતાની બેનપણીઓની સાથે રમવા એ નેસડા-માથી કોણ નીકળી છે! મહેશ જેનો દાદો થાય, શેષનાગ જેનો માતામહ થાય, એ રીતે માતૃપક્ષ ને પિતૃપક્ષ બેઉ જેનાં ઊજળાં છે, ને જેણે નાની શી કુરડી ચૂલે ચડાવીને દેશપતિ નવઘણને તે દિવસે જમાડયો, તે તુ જ હતી, હે આઈ વરુવડી! ભૂખ્યાને વાળુ કરાવીને હે સુવાડનારી!]

'આ કોનો નેસ?' નવઘણે સાથીઓને પૂછ્યુ.

'આ ખોડનો નેસ, સાંખડા નરા નામના ચારણનો'

ત્યાં તો સહુની નજર સૈન્યની સન્મુખ ચાલી આવતી એક કન્યા સામે મંડાઈ ગઈ. કૂડુ રૂપ: કાળો વાન: કાળા કાળા લોટા જેવા આગલા બે દાત બહાર નીકળી ગયેલા કાળી લોબડીના ઓઢણાથી મુખમુદ્રા વિશેષ વહરી લાગે છે: પણ ચાલી આવે છે ધીગં ધીગં મક્કમ ડગલા માંડતી ગગડતા સાગરની તોફાની ભરતી જેવી સેનાનો પણ એને ભો નથી: પહાડ જેવડા તોખારો હડફેટમા લઈને હમણા પીલી નાખશે એની એને પરવા નથી. કરડી અગાર ઝરતી આંખો-વાળા પડછંદ હથિયારધારી જોદ્ધાઓ જાણે એને મન મગતરાં છે' અસ્ત્રશસ્ત્રો જાણે એને મન પારણામા રમવાના ઘૂઘરા, ધાવણી અને પોપાલાકડીઓ છે એવી એક ગામડાની કુમારિકા, નીંતરતો ચોટલો ઝુલાવતી, લોબડીના ચારે છેડા છૂટા મેલતી, હાથ હીંડોળતી, સાગે પગલે ને સમી ચાલે ચાલી આવે છે.

'એ બાઈ, તરી જા! છેટી તરી જા!' એવા ચાસકો કોઈએ કટકમાથી કર્યો.

તો યે કન્યા ચાલી આવે છે માર્ગની વચ્ચોવચ્ચ : મો ભગ-વાનની સામે પગલે.

છેક લગ આવી ગઈ મોખરે ચાલતા નવઘણ ઝપડાની વ'

એની. પહાડ જેવડો ઘોડો થંભી ગયો. કન્યાએ આવીને આઘેથી બે હાથે નવઘણનાં વારણાં લીધાં: 'ખમા મારા વીર! નવ લાખ લોબડિયાળિયુંનાં રખવાળાં તને!'

'કોણ છો તમે બોન!' નવઘણે પૂછ્યું.

'હું ચારણની દીકરી છું. મારા બાપુનું નામ સાખડો નરો. આંહીં અમારો નેસ પડ્યો છે. મારું નામ વરુવડી.'

'તમે પોતે જ આઈ વરુવડી! આટલાં બાળ છો તમે આઈ! હું તો ઓળખી ન શક્યો.' એમ બોલી, નવઘણે પાઘડીનો છેડો અંતરવાસ નાખી (ગળે વીંટાળી), હાથ જોડી માથું નીચે નમાવ્યું.

'હાં હાં મારા વીર! બસ એટલું જ. ગરવાના ગોવાળનું માથું વધારે ન નમે.' એમ કહી કન્યાએ હાથ લંબાવ્યા, નાનકડા હાથ રા'ને માથે આંબી ગયા. મીઠડાં લીધાં. દસે આંગળીઓના ટાચકા ફૂટ્યા.

કટકનાં માણસોમાં વાતો ચાલી: 'આ આઈ વરુવડી: દેવીનો અવતાર: જન્મ્યાં ત્યારે આગલા બે દાંત લોઢા જેવા કાળા ને મોઢું બિહામણું દેખીને એને ડાકણ ગણી સગાંએ ભોંમાં ખાડો કરીને ભંડારી દીધેલ. બાપ સાખડો નરો જૂનેગઢ હતા ત્યાં આઈ મોણે આવ્યાં કે, 'મને દાટી છે, આવીને બહાર કાઢો.' બાપે આવીને જીવતાં ખોદી કાઢેલાં: કદરૂપાં ખરાં ને, એટલે નામ વરૂડી (ન રૂડી) પાડ્યું.

'બાપ!' કન્યા બોલી: 'ઊતરો હેઠા. શિરામણી કરવા.'

'આઈ! હું બહુ જાડે માણસે છું, તમારો નેસ રોટલે પોગે નહિ. ને મારે પોગવું છે ઠેઠ સિંધમાં, બેન જાહલની વારે. નીકર મારી બેન જીભ કરડશે.'

'[illegible] તારી [illegible] નહિ [illegible] પછી [illegible] ગઈ નીકળો તમારી ફોજ ભણી, '[illegible]!'

'પણ આઈ! મારું [illegible] તમારા નાનકડા નેસ-'

'પણ તમને નેસમાં [illegible] આ ગામે [illegible], અમે સાતે બેન્યું, જમણ [illegible] કરીએ છીએ [illegible] શિરામણ કરાવવી છે તમને સહુને.'

નવઘણને આ બાળચેષ્ટા ઉપર હસવું આવ્યું, 'આઈ, માફ કરો તો ઠીક.'

વરૂવડીએ ઝપટ ઘોડાની વાઘ ઝાલી 'નહિ જવા દઉં. તમને નવ લાખને ભૂખ્યાતરસ્યા જવા દઈને શું અમે સાત બેન્યું જમણ ભાતાં ખાશું? અતિથિ અમારે આંગણેથી અન્ન વગર કેમ જાય વીરા મારા! વિચાર તો કર!'

મોખરે એવી રકાઝક ચાલી રહી છે, નવ લાખ તોરીગો ડાબલા પછાડતા અને લગામો કરડતા ધરતીપર છબી શકતા નથી, કટકના જોદ્ધાઓ પણ આકળા થઈ રહેલ છે, તે વેળા કટકની પછવાડેના ભાગમાં

(૩)

[1]દળ વાટ વહેતે કિયો [2]રહવીઆણુ, [3]થાટ [4]કુણુ સર થંભવે!
[5]મખ [6]નાટ બોટ્યો [7]જાટ [8]મતસે, હાટ બળહટ કણુ હવે!
ફેરવે [9]આણુ દન ભાટ ફડચી, ઘાટ અવળો તે ઘડી
નત્ય વળાં નવળાં દિયણુ નરહી, વળાં પૂરણુ વરુવડી.

---

૧ દળ–લશ્કર ૨ રહવીઆણુ–હુવેણુ–ખરાબ વચન. ૩ થાટ–સેના. ૪ કુણુ સર–કોના સારુ, ૫ મખ–મુખ. ૬ નાટ–ખરાબ, જાટ–જાડી, જડ ૮ મત–બુદ્ધિ ૯ આણુ દન–એ દિવસે

જે વખતે રસ્તામાં સેના ચાલી ગઈ તે વખતે ફડચી નામનો એક ભાટ લશ્કરમાંથી પોતાનું મોં જરા મરડીને, ત્રાંસી નજરે ગુમાનથી વરુવડીની સામે જોતો જડ બુદ્ધિનાં ખાંખાં વચનો કાઢવા લાગ્યો કે 'એવી તે શી જરૂર પડી છે કે આખું લશ્કર એક નાની છોકરીને ખાતર ચાલી ગયું? આંહીં તે શું કોઈ વેપારીની દુકાન છે કે અનાજ લેવા આપણે ઊભા રહ્યા!' એવાં તોછડાં વચન ઉચ્ચારતાં જ ફડચી ભાટનું મચડાયેલું મોં એમ ને એમ રહી ગયું સીધું થયું જ નહિ. શા માટે એમ થઈ ગયું તેની ફડચીને ખબર ન પડી.

નવઘણ આસપાસ નજર કરે છે. 'આઈ! આંહીં મારાં ઘોડાને પાણી પણ—'

'પાણી છે બાપ, છે આ પડખે જ મોટો ધરો પડ્યો છે ઘોડાને પાણી પાવો, ખાઈ-પી ધરાવો. માતાજીએ અખૂટ પાણી ભર્યાં છે અમારાં મેખિયું (ભેંસો) સારુ. નીકર તો અમે માલધારી આંહીં રહી કેમ શકીએ? અમે તો જંગલનાં જીવ જીવીએ બીજા માગ!'

કાળા સળગતા ડુંગર વચ્ચે પણ મોરકમાં કુદરતે એક મોટો ઊંડો પાણીનો ધરો આંહીં સંતાડ્યો છે ચોમેર બળતી લ્હા વચ્ચે આંહીં લીલાડું છે, હરિયાળી વડઘટા છે, હેતપ્રીતાળાં આવાં માનવીઓનો વાસ છે. કોઈક પ્રતાપી બાળકી લાગે છે.

એવા વિચાર કરતા નવઘણે ઝપટાની ગરાળ છાંડી સહુને ઘોડાં ઘેરવા ને ધરાવવા હુકમ કર્યો. બધા નહાઈ ધોઈ ટાઢા થયા. નજર કરી તો ઘોલકીમાં, નાનકડા ચૂલા ઉપર, છ બહેનો કુરડીઓ ચડાવીને માંહી દૂધચોખાની ખીર રાંધે છે.

નવઘણના મનમાં હતું કે આ હડીલી ચારણ-પુત્રીઓનાં મન મનાવીને એની પ્રસાદી લઈ ચડી નીકળશું.

'લ્યો બાપ! પંગતમાં બેસી જાવ!' એમ કહી વરુવડીએ એક બહેનને હાકલ કરી, 'બોન શવદેવ્ય! ઠામડાં તો ન રહે.'

સાંજ પડી તારોડિયા ઊગવા લાગ્યા. આખો નેસ નજવા નગર જેવો સુનસાન બન્યો. આહિરોએ માન્યુ કે આજ રાતે આપણો જણેજણ ખપી જશે. એ ટાણે ઉત્તર ને દક્ષિણ બે ય બાજુના સીમાડા ઉપર આભધરતી એકાકાર બની રહ્યાં હતા. ડમરીઓ ચડતી હતી. દિશાઓ ધૂંધળી બની હતી.

ડમરીઓ ઢૂંકડી આવી ઘોડાના ડાબલા બોલ્યા. ધરતી થરથરી મશાલોની ભૂતાવળ મચી એક દિશામાથી સોરઠિયાણીનાં શિયળ લૂટનારો આવે છે, ને સામી દિશામાંથી બહેનને કાપડું કરવા ધર્મનો ભાઈ ચાલ્યો આવે છે બેયના નેજા ઝળેળ્યા ભાઇને ભાલે બહેનને દેવાતું કાપડું ફરકી ઊઠ્યું. સૂમરાને નેજે શાદીના કિનખાપ લહેરાતા હતા.

આવી પહોચ્યો! આવી પહોંચ્યો! ઝાડવે ચડીને જાહલે વીરને દીઠો.

નવઘણ ઘોડાં ફેરવે, (એને) ભાવે વરુવડ આઈ.
માર બાણું લખ સધવો (મને) વિસરે વાહણ ભાઈ.

એને ભાલે દેવી વરુવડી કાળીદેવ્ય બનીને બેઠી છે. એ જ મારો ભાઈ! શાબાશ વીરા! આ બાણુ લાખની વસતીવાળા સિંધને રોળી નાખ, એટલે મને મારો સગો ભાઈ વાહણ વિસારે પડી જાય.

બહેન દેખે છે અને ભાઈ ઝૂઝે છે સોરઠ અને સિંધની સેનાઓ આફળે છે. સવાર પડ્યું ત્યા તો રંગીલા સૂમરાની, અટલસે મઢેલી લાશ બહેનના નેસને ઝાંપે રોળાતી પડી હતી. ઢળી પડેલા કાઠીઓ અને મુંગલાઓની હજારો દાઢીઓ પવનમાં ફરફરતી હતી

દંતકથા આગળ ચાલે છે કે—

સિંધમાં સોનાની ઇંટો પડેલી હતી. નવઘણે હુકમ કર્યો કે તમામ સામંતોએ એકેક ઇંટ ઉપાડી લેવી ખોટ ગામમાં જઈને વરૂડી માતાની દેરી ચણાવશું. તમામે એકેક ઇંટ ઉપાડી લીધી પણ રાજાના સાળા ચાવડ [illegible] ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે, 'હું રાજાનો સાળો આ ઇંટો ઉપાડવા માટે નથી ખડગ ચલાવવા માટે છે, હું નહિ ઉપાડું."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible])

[illegible]

ને નગરપારકરનો નાનો તાલુકો રહ્યો. ત્યાંનું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રહ્યું. થરપારકરનું રાજ એટલે તો રેતીના ગણનું રાજ. રાજધણીને રિદ્ધિસિદ્ધિમાં ઢોર સિવાય બીજું કાંઈ ન હોય. માલધારી રાજા પોતાનો માલ ચારીને ગુજરાન કરતા, નેસડામાં રહીને ગાજમહેરની મઝા લેતા; રોટલો અને દૂધ આરોગીને અમૃતના ઓડકાર ખાતા, *યતની સાથોસાથ રહીને તેની જીવ સાટે રક્ષા કરતા તેથી જ.

> અંગ પોરસ, રસાણે અમૃત ભુજ પરચો જાભાર,
> સોઢા વણ મળે નહિ, હોય નવડ દાતાર

[સોઢાઓના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોંશ આવે, રસનામાં જેવું અમી વરસે, અને ભુજામાં જેવું પાણી હોય તેવું બીજામાં નથી હોતું]

બાપુ રતનુજી તો કૈલાસમાં પધારી ગયેલ, પણ મા જેમબાઈ હજુ બેઠાં હતાં. મા જેમબાઈને ચાર દીકરા હતા: આંબાજી, અંબાજી, લખધીરજી ને મુળજી. મા અને દીકરા *ગોડી પારસનાથ નાં મોટા ભક્ત હતા.

સંવત ૧૯૭૮ની આંકર પારકરમાં કાળો દુકાળ પડ્યો. [illegible] જેમ પાણી ફરે, તેમ માલધારીઓના ઢોર ટપોટપ મરવા માંડ્યા. બે હજાર માટાઓ પોતાના ઢોર લઈને દુકાળ [illegible] આવી નીકળવા ત્યાર તૈયાર થયા, ત્યારે [illegible]

[illegible]

ને નગરપારકરનો નાનો તાલુકો રહ્યો. ત્યાંનું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રહ્યું. થરપારકરનું રાજ એટલે તો રેતીના રણનું રાજ: રાજધણીને રિદ્ધિસિદ્ધિમાં ઢોર સિવાય બીજું કાંઈ ન હોય માલધારી રાજા પોતાનો માલ ચારીને ગુજરાન કરતા, નેસડામાં રહીને રાજમહેલની મઝા લેતા, રોટલો અને દૂધ આરોગીને અમૃતના ઓડકાર ખાતા; વતની સાથોસાથ રહીને તેની છત્ર સાટે રક્ષા કરતા તેથી જ.

> અંગ પોરસ, રસણે અમૃત ભુજ પરચો રજભાર,
> ગોઢા વાળુ મઝે નહિ, હોય નવડ દાતાર.

[સોઢાઓના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોંશ આવે, છભમાં જેવુ અમી વરસે, અને ભુજામાં જેવું પાણી હોય તેવું બીજામાં નથી હોતું]

બાપુ રામાનુજ તો કૈલાસમાં પધારી ગયેલ, પણ મા જતમબાઈ હજુ બેઠાં હતાં મા જતમબાઈને ચાર દીકરા હતા આણંદજી, ભગવાનજી, લખમીચંદજી ને [illegible] મા અને દીકરા *ગોડી પારસનાથજી-ના મોટા ભક્ત હતા.

સંવત [illegible]ની આસપાસ પારકરમાં કાળો દુકાળ પડ્યો. [illegible], [illegible] ઢોર ટપોટપ મરવા [illegible] માલધારીઓ પોતાના ઢોર લઈને દુકાળ [illegible], [illegible]

[illegible]

ચિંતા થઈ કે પારકા મુલકમાં આપણી પત્નીની રક્ષા કેમ કરવી? માટે અબોટજી બોલ્યા કે 'ભાઈ લખધીર! તું ને મૂળજી સાથે જાઓ. હું ને આમા ભાભી રહીશું.' લખધીરજી ને મૂળજી પોત-પોતાની હાંસલી ઘોડી ઉપર પલાણી તૈયાર ઊભા, ત્યાં મા દેવબાઈ બોલ્યાં કે 'બાપ, આપણી પત્નીને પરદેશમાં મા કયાંથી મળશે! માટે હું ય સાથે આવીશ.'

માતાજી રથમાં બેઠાં. અને બે હજાર ઘોડેસ્વારો એના રથને વીંટી લઈને પોતપોતાનાં ઢોર હાંકતા હાંકતા, રસ્તે મારતા ચારતા, દર મજલ મુકામ કરતા ચાલી નીકળ્યા.

પણ લખધીરજીને તો નીમ હતું કે રોજ ઇષ્ટદેવ ગોડી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યા પછી જ અન્નપાણી ખપે. આ દેવતાની પ્રતિમા પારકરના પીલુ ગામમાં હતી. રોજ રોજ પ્રભાતે જ્યાં ગોકળ પડ્યું હોય, ત્યાંથી લખધીરજી પોતાની હાંસલી ઘોડી પાછી ફેરીને પીલુ લઈ પહોંચે, દેવનાં દર્શન કરે, ત્યાર પછી અનાજ આરોગે. એ રીતે તો જેમ જેમ પંથ લાંબો થતો ગયો, તેમ તેમ પીલુ પહોંચવામાં મોડું થવા માંડ્યું. એક પહોર, બે પહોર, ચાર પહોરનાં, ને પછી તો બબ્બે દિવસના ફાકા થવા લાગ્યા, પછી એક રાતે લખધીરજીના સ્વપ્નમાં ઇષ્ટદેવ આવ્યા ને બોલ્યા 'બેટા, કાલ પ્રાગડના દોર ફૂટતાં જ તને એક ગાયનું ધણ મળશે. એમાંથી એક કુંવારી કાળી ગાય મોખરે ચાલતી હશે. એ ગાય પોતાનો ચોથો પગ ઊંચો કરી તારી સામે જોઈ જમીન ખોતરશે. ખોતરેલી જમીનમાં ખોદશે તે તને એક પ્રતિમા જડશે એ પ્રતિમાના દર્શન કરી રોજ જમજે રથમાં પધરાવીને સાથે લઈ જજે, ને જ્યાં રથ ઊભો રહી જાય ચસકે નહિ, ત્યાં તારો મુકામ કરી રહેજે તારી ફતેહ થશે'

બીજે દિવસે પ્રભાતે સ્વપ્નની વાત સાચી પડી પાંચાળ ભૂમિમાં માંડવ ડુંગરની ધાર ઉપર જ ગાય મળી, ને મૂર્તિ જડી. એ માંડવ

ગજની પ્રતિમાને માતા જેમબાઈ ખોળામાં લઈ ને બેઠાં અને સોનાના થાળ સરખી પાંચાળ–ભૂમિમાં મોતીના દાણા જેવા ડુંગરા જોતા જોતા અગ્નિપુત્ર પરમારો આગળ ચાલ્યા. હવે કેવો છે એ પાંચાળ દેશ?

કંકુવરણી ભોમકા, સરવો સાલેમાળ.
નર પટાધર નીપજે, ભોંય દેવકી પાંચાળ. ૧

[એ પાંચાળની જમીન રાતી છે, સુંદર સાલેમાળ ડુંગર છે, અને એ દેવભૂમિમાં શરીર પુરુષો નીપજે છે]

ગૂઢે વરતે ગોરિયાં, પણ પીંડીનો તાલ;
પનઘટ ઉપર પરવડે, પડ જોવો પાંચાળ. ૨

[પાંચાળની સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને કાઠિયાણીઓ અને ચારણિયાણીઓ હોવાથી એનો પહેરવેશ કાળા રંગનો છે, અને દેહનો વર્ણ ગોરો છે એ સ્ત્રીઓ નાગફાને પગે નદીને તીરે પાણી ભરે છે]

ઓઢણ્યાં ઉર ગજરા, નાક નેણુંનો તાલ,
[illegible], પડ જોવો પાંચાળ. ૩

[જેના [illegible] એ નારીઓના ઉર, તેથી [illegible] રૂપાળી એની [illegible] છે [illegible] એની નાક અને નેણ છે. [illegible] છે]

નરનારી [illegible], કદી ન [illegible] કાળ.
[illegible], પડ જોવો પાંચાળ. ૪
[illegible] પાણી [illegible], [illegible] સાંઢ્યાળ,
[illegible], પડ જોવો પાંચાળ ૫

[[illegible]]

નદી ઝરણે નિઝરણાં, મલપતા પીએ માલ;
ગાએ રમુંબા ગોવાળીઆ, પડ જોવો પાંચાળ. ૬

[જ્યાં નદીઓ અને ઝરણાંઓ ખળખળ વહી રહેલ છે, જ્યાં માલધારીના માલ (ગાયો ભેંસો) ભરપૂર પાણીમાં મલપતાં મલપતાં નીર પીએ છે, જ્યાં ગોવાળ લોકો આહીરના રસૂબા ગાળીને ગાવે છે, એવો એ પાંચાળ દેશ છે.]

ઠાંગો માંડવ ઠીક છે, કદી ન આંગણ કાળ.
ચાર પગાં ચરતાં ફરે, પડ જોવો પાંચાળ. ૭

[જ્યાં ઠાંગો અને માંડવ જેવા વડા ડુંગર છે, દુષ્કાળ કદી પડતો નથી, ચોપગાં જાનવરો ફરે છે, એવો એ પાંચાળ છે.]

નાના તોરીંગ મૃગફલણા, લીલા પીળા લાલ,
એવા વછેરા ઉછરે, પડ જોવો પાંચાળ! ૮

[જ્યાં હરણ જેવી ફાળ ભરનાર પાણીદાર, રંગરંગના ઘોડા નીપજે છે]

કુકડકંધા મૃગફલણા, શત્રુને દિયે શાલ,
નવરંગ તોરીંગ નીપજે, પડ જોવો પાંચાળ ૯

[જ્યાં કૂકડાના જેવી ઊંચી ગરદનવાળા, અને દુશ્મનોના હૃદયમાં શલ્ય સમ ખટકનાર નવરંગી ઘોડા નીપજે છે, એવો એ પાંચાળ દેશ છે]

કણ કોળી, ફળ લીંબોળી, વનસપતિ ખરમાળ,
(પણ) નર પટાધર નીપજે, ભોંય દેવકો પાંચાળ. ૧૦

[કુળમાં જુઓ તો ઘણું ખરું કોળીનાં જ કુળ વસે છે. (કોળીની સંખ્યા બહુ મોટી છે) ફળમાં લીંબોળી બહુ થાય છે. અને વનસ્પતિમાં ખરમાળ વધુ નિપજે છે. એમ છતાં ત્યાં મનુષ્યોમાં તો વીરપુરુષો પાકે છે, એવી એ દેવભૂમિ પાંચાળ છે.

ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસ એક રૂપાળા પ્રદેશની અંદર, એક નાની નદીની બરાબર વચમા દેવનો રથ ઊભો રહ્યો, ઘણા બળદ જોડીને ખેંચ્યો, પણ પૈડાં ચસક્યાં નહિ. નાડાં બાંધીબાંધીને રથ તાણ્યો, પણ નાડાં તૂટી ગયાં. લખધીરજીએ પોતાની પાઘડીનો છેડો ગળે વીંટી, પ્રતિમાની સામે હાથ જોડી કહ્યું કે 'હે ઠાકર! તે દિવસ સ્વપ્નામાં તમે મને કહેલું યાદ છે, કે જ્યાં રથ થંભે ત્યાં મારે ગામ બાંધીને રહેવું. પણ આ નદીને અધવચાળે કાંઈ ગામ બંધાશે? સામે કાંઠે પધારો તો ત્યાં જ આપની સ્થાપના કરું.'

એટલું બોલીને પોતે જરા પૈડાને હાથ દીધો, ત્યાં તો [illegible] તેમ રથ ગડવા લાગ્યો. સામે કાંઠે જઈ ઉગાળા છોડ્યા, [illegible] કરી દીધા, અને ગોપાળના નિર્જન મુકામ ઉપર [illegible] બગા, બકરાં, ઘેટાં ને ઊંટ, બધાં પોતાને [illegible] 'નાગનાડીઉ' [illegible]

[illegible]

પુત્ર વીસળદેવજીના હૈયામા વસી ગયો. મહેમાન ક્યા રહે છે, કેમ આવેલ છે, નામ શું છે, એવુ પૂછ્યા વિના પાધરો રાજાએ સવાલ કર્યો કે'

' ચોપાટે રમશો ? '

' જેવી મરજી '

' ઘોડી બાંધી દ્યો '

' ના રાજ ! ઘોડી મારી હેવાઈ છે બીજે નહિ બધાય એક તરણુ યે મોમા નહિ લ્યે. હુ બેસીશ ત્યાં સુધી ઊભી જ રહેશે '

હાસલી પણ જાણે વાતચીત સમજી હોય તેમ તેણે એક કાનસૂરી માડીને હણુહણાટી દીધી. વીસળદેવજીના હૈયામા વધુ પ્રેમ પૂરાયો; અને ચોપાટ ખેલવામા લખધીરજીનો સાધેલ હાથ જોઈને તો વીસળદેવ મોહ પામી ગયા.

સાંજ પડી એટલે વીસળદેવે ઓળખાણ પૂછી. લખધીરજીએ બધી વાત ફરી સભળાવી કે, ' દુકાળ વર્તાવા વસતીને લઈને પારકરથી આવ્યો છુ રજા આપો તો માલ ચારીએ '

વીસળદેવ બોલ્યા ' એ ભોં તો ઉજ્જડ પડી છે' તમે પચાવી પડ્યા હોત તો પણ બની શકત; પણ તમે નીતિ ન તજી તેથી હુ એ આખી ધરતી તમને સોપુ છુ સુખેથી ગામ બાધો પણ ઊભા રહો. એક સરત છે. રોજે રોજ આહી ચોપાટ રમવા આવવુ પડશે.'

લખધીરજીએ સરત કબૂલ કરી હાંસલીના મોયલા પગમાંથી નેવલ છોડી, રાગ વાળી, પોતાના પડાવ તરફ ચડી ગયા. ડાયરો જોઈ રહ્યો · ' વાહ રજપૂત ! કાંઈ વડો રજપૂત છે ! રાજપૂતી આટો લઈ ગઈ છે !'

દાયરાની આંખમાં એ વેણ બોલતી વખતે લાલ લોહી ભર્યું હતું. પેટમાં પાપ ઊગ્યું હતું.

એક દિવસ સાંજે લખધીરજી વઢવાણથી ચોપાટ રમીને પડાવ ઉપર પાછા ફર્યા ત્યારે મૂળજીએ એને વાત કહી કે, 'ભાઈ, આજ તો હું પૂજા કરતો ત્યારે માંડવરાજ બે વાર મારી સામે જોઈને હસ્યા!'

ચતુર લખધીરજીએ વાત રોળીટોળી નાખી, પણ અંતરમાં એને ફાળ પડી ગઈ કે નક્કી, મૂળજીને માથે ભાર છે: તે વગર પ્રતિમા હસે નહિ.

૨

'**માડી!** સાંભળ્યું કે!'

'શું છે છોડી?'

'આ એલ્યો રજપૂત રોજ રોજ મારા બાપુ પાસે ચોપાટ રમવા આવે છે, એની ખબર છે ને?'

'હા એ રોગો આવે છે ત્યારથી દરબારે ઓરડે આવવાનું ય ઓછું કરી નાખ્યું છે કોણ જાણે શું કામણ કરી મેલ્યું છે એ બોથડ મોઢાળે'

'મા, તમે બહુ ભોળાં છો. સાચી વાત કહું? એ રજપૂત આવ્યો છે સિંધમાંથી. એને એક જુવાન બેન છે. મારા બાપુને વીવા કરવા છે એટલે આ રજપૂતને જમીન કાઢી આપી છે, ને રોજ આંહીં ચોપાટ રમવા બોલાવે છે. પોતે પણ ત્યાં જાય આવે છે'

ઠાકોર વીસળદેવના ઠકરાણી અને એની નણંદ વચ્ચે એક દિવસ આવી વાત થઈ. લખધીરજીની લાગવગ વીસળદેવજી ઉપર એટલી બધી જામી ગયેલી કે એના વિના ખાવું ન ભાવે. આ ગાઢ પ્રીતિ વઢવાણના દરબારી લોકોથી નહોતી ખમાતી. લખધીર-

માતા જોમબાઈ પોતાના ઇષ્ટદેવ ગાંડવગજની પ્રભાતપૂજા કરે છે ત્યાં જ પહોંચી દેવમૂર્તિના બાજઠની નીચે લપાઈ ગયો મા જોમબાઈએ કિકિયાટા સાંભળ્યા ને આંહીં શરણાગત તેતરના શરીરમાંથી રુધિર ટપકતુ દીઠુ પ્રભુજપની માળા પડતી મૂકીને એણે બાજઠ હેઠળથી હળવે હાથે તેતરને ઝાલી લીધુ એ લોહીતરબોળ પંખીને હૈયાસરસુ ચાંપીને પપાળવા માડ્યુ માની ગોદમા છોકરુ લપાય તેમ તેતર એ શરણુ દેનારીના હૈયામા લપાઈ ગયો મા તેતરને પપાળતા પંપાળતા કહેવા લાગ્યા કે 'બી મા મારા બાપ! હવે આહીં મારે હૈયે ચડ્યા પછી તને બીક કોની છે? થરથર મા હવે આ તો રજપૂતાણીનો ખોળો છે, મારા બચ્ચા!'

ત્યાં તો બહાર ઝાપે ધકબક બોલી રહી ચભાડોના ઘોડાં હમચી ખૂંદતાં હતા અને ચભાડો ચાસકેચાસકા કરતા હતા કે 'આહીં ગયો એલા. અમારો ચોર કાઢો આપો. કોના છે આ ઉચાળા?'

સોઢાઓ બધા પોતપોતાના ડેરામાથી બહાર નીકળ્યા. પૂછવા લાગ્યા કે 'કોણ છો તમે સહુ માડુ! આટલા બધા રીડિયા શીદ કરો છો? આહી બચ્ચરવાળોના ઉચાળા છે એટલુ તો ધ્યાન રાખો, ભાઈઓ!'

'અમારો ચોર કાઢી આપો જલદી ચોરી ઉપર શિરજોરી કરો મા' ચભાડોએ તોછડાઈ માડી.

'કોણ તમારો ચોર!'

'અમારો શિકાર જખમી તેતર.'

સોઢાઓમા હસાહસ ચાલી: 'વાહ! રગ છે તમને! એક તેતર સારુ આટલી બહાદુરી?'

ત્યાં તો ઝાપે મા જોમબાઈ દેખાણા. ગોદમા તેતર છે. પડછંદ રજપૂતાણીએ પ્રતાપભેર પૂછ્યુ: 'શું છે બાપ?'

'ઈ જ ! ઈ જ અમારો ચોર ! ઈ જ તેતર ! લાવો પાછો.'

'તેતર પાછો અપાય કાંઈ? એ તો મારો શરણાગત ઠર્યો. ભાઈ ! વળી એ તો મારા ઠાકરના બાજઠ હેઠળ બેઠેલ હતો. એ ભગવાનનો શરણાગત મારાથી પાછો કેમ અપાય ?

'શરણુ ગયો સોંપે નહિ, રજપુતાંરી રીત
મરે તો ય મેલે નહિ, ખત્રી હોય ખચીત,

'અને પાછા તમે તો બધા રજપૂત લાગો છો બચ્ચાઓ !'

'હા, અમે ચભાડો છીએ '

'ત્યારે હુ તમને શુ શીખવુ ? શરણે આવેલાને રજપૂત ન સોંપી દે, એટલુ ય શું તમારી જનેતાઓએ તમને ધાવણમા નથી પાયુ, બાપ ?'

ચભાડો કોપ્યા 'હવે એ બધી વાત મૂકીને ઝટ અમારો ચોર સોંપી દો.'

'ભાઈ ! તમે ઘર ભૂલ્યા ' કહીને મા જોમબાઈએ તેતરને છાતીએ દાબ્યો, તેતરના માથા પર હાથ પંપાળ્યો

'તો અમે તમારા લબાચા ફેંદી નાખશું. આંહી પરદેશની માટી ઉપર તમે ભૂડા લાગશો.'

જોમબાઈએ કહ્યુ · 'શીદ ઠાલા ઝેર વાવો છો ? અમને પરદેશીઓને શા સારુ સતાપો છો ? કહો તો મારા ઘેટાં આપું, ગાય ભેંસ દઉ, પણ શરણાગત કેમ સોંપ્યો જાય મારાથી ?'

ચભાડોને તો કજિયો જોતો હતો. બહાનું જડી ગયું. સમશેરો ખેંચાઈ. એ મામલો દેખીને માતાએ જુવાન બેટા મૂળજીને પડકાર્યો :

મૂંજાને માતા કહે, સુણ સોઢાના શામ,
દળમાં બળ દાખો હવે, કરો ભલેરાં કામ.

૪. એક અબળાને કારણે

સિંધમાં તે સમયે એક સૂમરો રાજા રાજ કરતો હતો. સૂમરાના દરબારમા હેમતખાન નામના એક જતની નોકરી હતી. સૂમરાના કાનમાં કોઈએ મોહિની રેડી કે હેમતખાનના ઘરમાં સૂમરી નામની પદ્મણી જેવી કન્યા છે. કામદેવના ભૂવા સરખા ગાંડાતૂર સૂમરાએ હેમતખાનની કન્યાનું માગુ મોકલાવ્યું

હેમતખાને ના પાડી; જવાબ વાળ્યો કે : રાજાના હીરામોતીના હારની બેડીઓ પહેરાવવા કરતા તો મારી સૂમરીને હુ કોઈ મારા જેવા ગરીબના ઘરની ઘરવાળી બનાવીશ.

સૂમરાએ નકાર સાભળીને હુકમ કર્યો કે : 'નાસવા માંડ. ૭ મહિને જબરદસ્તીથી તારી છોકરી ઝૂટવી લઈશ.'

હેમતખાન પોતાના કબીલાને લઈ પોતાના રસાલાની સાથે ભાગવા મંડયો. ભૂજમાં આવીને એણે રાવનું શરણુ માગ્યુ. રાવે તો પોરસમા આવી જઈ આશરો દીધો, પણ રાવના અમીરઉમરાવોએ ને કામદારે સિંધ સામે આગળી ચીંધીને બતાવ્યું કે, 'સૂમરાનાં ભાલાં આવીને હમણાં ભૂજને રોળી નાખશે' કામદારે હેમતખાનને કહ્યું કે. 'ચાલ્યો જા' ભરકચેરીમા હેમતખાને રાવને પૂછ્યું કે : 'આ હુકમ આપનો છે?'

રાવની આખો ભોયમાં ખૂતી ગઈ. એણે માથું ઊચુ કર્યું નહિ 'યા અલ્લાહ!' કહીને હેમતખાન પોતાના બાલબચ્ચાં લઈ ચાલતો થયો

બધા જતો જામનગરમાં રોકાઈને આશરો માગવા ગયા જામ-નગરે સંભળાવ્યું કે; 'ભૂજ ન સંઘર્યો તો મારું શું ગજું?' નગરનાં બારણાં બંધ જોઈને જતો ધ્રોળ રાજમાં ગયા, ધ્રોળથી જાકારો સાંભ-ળીને આખો કબીલો મોતની તૈયારી કરી ચાલી નીકળ્યો.

માર્ગે મૂળી ગામનો ટીંબો આવ્યો. પાદરમાં જ જુવાન સોઢાઓ રમત ખેલતા હતા. જુવાનોએ આ જતોનાં બાળકોને રોતાં સાંભળ્યાં, લીંબુની ફાડ જેવી આંખોમાંથી બોર બોર જેવડાં પાણી પાડતી જતા-ણીઓને જોઈ. મૂળીને પાદરથી એક વટેમાર્ગુ પણ પોરો ખાધા વગર જાય નહિ, અને આ રોતાંકકળતાં દોઢ હજાર મુસાફરો કાં સીધાં ચાલ્યાં જાય? સોઢાઓએ જતને પૂછ્યું : 'ભાઈ, કયાં જાવું?'

'જાવું તો દરિયામાં.'

'કેમ એમ?'

'ધરતી અમને બધેયથી જાકારો દે છે, એને અમારો ભાર આકરો થઈ પડ્યો છે.'

'આમ આડું કેમ બોલો છો, ભા!'

'આડું નથી બોલતા ભાઈ! સાચું જ કહીએ છીએ પરશુરામે એકેય રજપૂત કયાં રહેવા દીધો છે?'

'પણ ભાઈ, બોલો તો ખરા, શી આફત છે?'

હેબતખાને બધી વાત કહી સંભળાવી પરમારોમાં વાત પ્રસરી ગઈ. મૂળીને ટીંબે મોટા લખધીરજીથી ચોથી પેઢીએ લખધીર બીજાનું પાટ તપતું હતું. એણે જઈને પોતાની વૃદ્ધ માતાને પૂછ્યું કે. 'માડી, જતોને આશરો આપું?'

પરમાર માતા બોલ્યાં 'દીકરા, આજ એક વાત મને સાંભળી આવે છે: તું નાનો હતો. એક વખત હું નાહવા બેઠી હતી, ત્યારે તું રોતો હતો હું આવીને જોઉં ત્યાં તો તને વડારણ ધવરાવતી

જ નીકળ્યા. મૂમગ સાથેના એ સંગ્રામમાં હેબતખાનનો એકનો એક જુવાન દીકરો કામ આવી ગયો. ગટેલ ભાભીએ સૂમરીને સંભળાવ્યું કે 'ચૂડેલ ! તારા સગા ભાઈને પ તે આજ ભરખ્યો.'

સૂમરીને કાળજે જાણે છેલ્લું તીર ભોંકાવાનું હતું તે ભોંકાઈ ગયું. રાતે સોપો પડી ગયો તે વખતે છાનીમાની બહાર નીક એક ગોવાળિયાના છોકરાને સાથે લઈ સૂમરી સાંઢય ઉપર ચ અને ખુદા બતાવે તે માર્ગે પથ કાપવા માંડ્યો. એ વાતની ખ પડતાં જ એની પાછળ સૂમરાઓ ચડ્યા. બરાબર બગમગુ થયું ટાણે સૂમરી વણોદ ગામને પાદર પહોંચી પાછું વ.ળીને જુએ ત તો સૂમરાના ઘોડા આડા કરી વળેલ જોયા !

'હે અમ્મા, મારગ દેજે !' એટલું કહીને સૂમરીએ સાંઢ ઉપરથી પડતું મેલ્યું. ધરતી ફાટી, અને મા જેમ રોતા બાળક પોતાના થાનેલે વળગાડીને ઉપર પાલવ ઢાંકે, તેમ ધરતીએ પણ સૂમરીને અંદર લઈ પોતાનું પડ ઢાંકી દીધું. સૂમરી જે ઠેકાણે સમાઈ ગઈ ત્યા એની ચૂંદડીનો એક છેડો બહાર રહી ગયો હતો અત્યારે ત્યા 'સૂમરી બીબીનું તળાવ' છે, ને કબર છે એ કબરને માનતા ચાલે છે.

અહીં માંડવના ડુંગર ઉપર તો જુવાનડાઓ હોરી ખેલતા હોય તેમ લોહીની શેડો છૂટતી હતી ઈસાજી નામનો એક જત દુશ્મનની કારમી ગોળી ખાઈને કડોળાની ટેકરી ઉપર પડ્યો હતો. અને એનાથી થોડે આઘે લખધીરનો કાકો આસોજી પણ ઘાયલ થઈને સૂતો હતો એના અંગમાંથી ખળળ ખળળ લોહીની રેલ ચાલતી હતી ઈસોજી પડ્યો પડ્યો પોતાના લોહીના રેલા આડો માટીની પાળ બાંધતો હતો. મોતની પીડામાં કસટાતો આસોજી પૂછવા માંડ્યો કે 'ભાઈ ઈસા ! મરતી વખતે શું તને ચાળો ઊપડ્યો ? માટી શીદ ફેંકી રહ્યા છો ?'

ઈસો જવાબ આપે છે કે: 'હે ભાઈ, આ ચાળો નથી. આ મારું-મુસલમાનનું લોહી રખે ઘડીએ તારા લોહીમાં ભેળાઈને તને ભ્રષ્ટ ન કરે, ને તારું ગોત ન બગાડે, માટે હું આડી પાળ બાંધું છું!'

'ઓ ઈસા! મ બોલ, મ બોલ! ગોત બગડતું નથી, સુધરે છે. આજ જેવી પથારીએ સૂતા સૂના આભડછેટ ન હોય. ન અટકાવ, ન અટકાવ, આપણાં લોહીને ભેળાવા દે.'

ઈસા સુણ! આગો કહે, મત્તો પાળ મ બાંધ,
જત પરમારાં એક જો, સંધ્યો કરી મ સંધ.

એ સાંભળીને ઈસાજીએ પોતાના લોહીને વહેવા દીધું. બેયનાં લોહી ભેળાં રેલ્યાં ત્યારથી જત અને પરમાર પરસ્પર પરણે છે. એ લોહીનાં આલિંગન અમર રહી ગયાં છે.

ત્યાં તો વણોદથી વળી આવેલા સવારોએ ખબર આપ્યા કે જેને માટે વેર મંડાયું હતું તે તો ધરતીમાં સમાઈ ગઈ. પોતાની દીકરી જીવતી દુશ્મનોના હાથમાં ન ગઈ, અને ગોત વદાણું ગણ્યું, તે જોઈને જતો પ્રસન્ન થયા. પણ પરમારોને તો એ સ્ત્રીની આત્મ-હત્યા સીહત્યા જેટલી જ વસમી લાગી. પરમારો હતાશ થઈ ગયા. સુમરાએ તો પરમારોની કતલ કરી નાખી હતી. તે ઉપરાંત એણે લાલાજીને કેદ કરીને લખધીરજીને કહ્યું કે 'મારા લશ્કરને સિંધમાંથી આવવાનું ખર્ચ નહિ આપ તો લાલાજીને ઉપાડી જઈ મુસલમાન કરીશ.'

લખધીરજીએ અમદાવાદના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાની મદદ માગી. બેગડાએ વચ્ચે પડી, લશ્કરનું ખર્ચ લખધીરજી ચુકાવશે એવી બાંહેધરી દીધી, અને ખર્ચ પરમારો ન ભરે ત્યાં સુધી લાલાજીને પોતાના કબજામાં રાખવાનું ઠરાવ્યું.

હાલોજી પરમાર મહમ્મદશાહની સાથે અમદાવાદ જઈ રહ્યો. બાદશાહની ઉમેદ હતી કે હાલાજીને મુસલમાન બનાવવો, પણ જોરજુલમથી નહિ, એને ઈસ્લામનું સાચું નૂર બતાવીને. તેથી બાદશાહે ચાર મરજાદી બ્રાહ્મણોને બોલાવીને હાલાજીના રસોડા ઉપર મૂક્યા. હાલાજી જરાય ન દુભાય તેવી રીતે બાદશાહે બંદોબસ્ત કરાવ્યો. બીજી તરફ એને ઇસ્લામ ધર્મના રહસ્યો સમજાવવા મૌલવીઓ રાખ્યા પણ હાલોજીનું મન પલળ્યું નહિ મુમગની ખંડણી પૂરી થયે હાલોજી પોતાના ભાઈની પાસે મૂળી ચાલ્યો ગયો.

પાંચમે જ દિવસે મારતે ઘોડે હાલોજી પાછો અમદાવાદ આવ્યો ભરકચેરીમાં હાંફતી છાતીએ હાલોજી આવીને બોલી ઊઠ્યો કે: ‘બાદશાહ સલામત! મને મુસલમાન બનાવો, જલદી મને મુસલમાન બનાવો.

બાદશાહ તાજ્જુબ બની ગયા. એણે બધી હકીકત પૂછી. હાલાજીએ હકીકત કહી.

‘હું મારે ઘેર ગયો, આપે આહી મને કેવી રીતે પવિત્ર રાખ્યો તેની વાત મે મારા ભાઈભાભીને કહી સંભળાવી, ત્યાર પછી મને તરસ લાગવાથી હું પાણિયારે જવા ઊઠ્યો. ત્યાં તો મારી ભાભી આડી ફરીને ઊભી રહી ભાભીએ કહ્યું ‘તમે પાણીને ગોળે અડગો મા’

‘મે કહ્યું ‘ભાભી, હાસી કરો છો કે શું?’ ભાભી બોલ્યા કે ‘ના, હાસી નથી, ખરું છે,’ તો ય હું હાસી સમજ્યો, ચૂના પાગે જવા ચાલ્યો પણ ભાભીએ ક્રોધ કરીને કહ્યું કે · ‘તમે તો મુસલમાનની ભેળા રહી આવ્યા છો હવે તમે ચોખ્ખા ન ગણાઓ.’ જહાંપનાહ જો હિન્દુ ધર્મ આવો સાંકડો હોય તો મુસલમાન જ કાં ન થઈ જવું? મને મુસલમાન જ બનાવો.’

હાલોજી મુસલમાન બન્યા; બાદશાહે સગાંવહાલાંને મૂળથી અમદાવાદ તેડાવ્યા, અને હુકમ દીધો કે ગાંગપુરની ગોવીગી હાલાને આપો. બાદશાહે પોતે પીંજણ ચાર ગામ પણ હાલાજીને સમાલમાં આપ્યાં એ રીતે હાલાજીને ગાંગપુરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યા સાથે નોબત, નેજા, સિપાઈ, સોની દાને બળદ !! શીંદ એમ ચાર અમીર આપ્યા; એક મકાન આપી.

૩

એક દિવસ હાલોજી પઠાણ ગાંગુપુરથી જમાતથી ફરવા માટે ધંધૂકા ગયા છે. તે જ દિવસે કાઠીઓએ ધંધૂકાની ગાયો વાળી. ગામમાં વસતિનાં રુદન સાંભળીને હાલાજીનું હૃદય હલમલી ગયું. મનમાંથી અંતર્યામી દેવ બોલ્યા કે 'હાલાજી, તારી કાયા ભલે વટલી. પણ રુધિર તો ઓખાકાયુમંતવાળનો રહ્યો છે ને! આજ તું બેઠાં કાઠી ગાયો વાળી જશે! હે અત્રિપુત્ર! બાપદાદાનાં બિરદ સંભાર!'

એટલે પછી હાલોજી ગાયોની વહારે ચડ્યા. ધંધૂકાની દક્ષિણે એક ગાડિ ઉપર કાઠીઓની સાથે ભેટો થયો અને ધીંગાણામાં હાલોજી કામ આવ્યા. આજ સરખા પીરની જગ્યામાં એમની પવિત્ર હાથ લાંબી કબર મોજૂદ છે.

હાલાજીનાં રાણી પોતાના નિર્ગ હાકુજીને તેડી બાદશાહની પાસે ગયાં. રાણીની અરજથી, જે જગ્યાએ ગાયોને કારણે હાલોજી કામ આવ્યા તે આખી જગ્યા બાદશાહે ગીરાસમાં આપી દીધી ×

હાલોજીના માથામાં બાદશાહે હાકુજીને ભૂતીઆ, ભડરીઆ, હાંતીઆ ને જાંબુડીઆ નામનાં ચાર ગામડાં પણ આપેલાં. તે ગામ આજે ઉજ્જડ થઈ ધંધૂકાની સીમમાં ભળી ગયાં છે. હજુયે એના ટીંબા એ ધાણીઓ તરીકે મોજૂદ છે, અને એ ગામો ઉપરથી માર્ગોનાં નામ પણ પડેલાં છે.

× આજે અંગ્રેજ સરકારે એ જગ્યાની સરકારી વીડી બનાવી નાખી છે.

શિરનું દાન

મૂળીની પાટ ઉપર સાતમી પેઢીએ ચાંચોજી થઈ ગયા એક વખત [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] અને ચાંચોજી એક સાથે ગોમતીજીમાં નાહવા ગયા હતા ગોમતીજીમાં સ્નાન કરતી વખતે ધ્રાંગધ્રાના તથા ધ્રોળના દરબારે કાંઈક વ્રતો લીધાં, પણ ચાંચોજીએ તો એવું વ્રત લીધું કે 'મારી પાસે જે કાંઈ હશે તે હું મારા જાચનારને આપીશ '

ત્રણે જાત્રાળુઓ ઘરે આવ્યા બે મોટા દરબારોનાં વ્રત થોડે વખતે છૂટી ગયા, પણ ચાંચોજીની પ્રતિજ્ઞા તો ઉવસટોસટની હતી

હળવદ દરબારે પોતાના દસોંદી ચારણને ઉશ્કેર્યો, વચન આપ્યુ કે ' પરમારનુ નીમ છોડવ તો તુ જે માગે તે તને આપું '

ચારણ કહે ' પરમારનો પુત્ર હું માથું માગીશ તો માથું યે વધેરી દેશે '

દરબાર કહે કે ' એવુ કાંઈક માગ કે પરમારને ના પાડવી પડે '

ચારણ મૂળી આવ્યો ભરકચેરીમા દેવીપુત્ર અને અગ્નિપુત્ર ભેટીને મળ્યા ચાંચોજી કહે કે : ' કવિરાજ, આશા કરો. '

' બાપ ! તમથી નહિ બને '

' શા માટે નહિ ? માંડવરાજ જેવો મારે માથે ધણી છે. આ રાજપાટ ઉપર તો એની ધજા ફરકે છે, મારી નહિ કોઈ

દિવસ આ રાજપાટનાં ગુમાન કર્યાં નથી, માંડવરો ધણી એની લાજ રાખવા જરૂર આવશે.'

'અન્નદાતા, મારે તારી રિદ્ધિસિદ્ધિની એક પાઈએ નથી જોતી. તારા લાખપશાવ પણ ન ખપે. તાના માવાનો પણ હું ભૂખ્યો નથી'

'જે માગવું હોય તે માગો.'

ચારણે ગોદણભર થઈને દુહો કહ્યો કે :

અશ આપે કો[1] અધપતિ, કે ગજ કે દાતાર;
સાવઝ દે શું સાવભલ[2], પારકરા પરમાર!

'કોઈ રાજા ઘોડાના દાન કરે, તો કોઈ હાથી આપે પણ હે સહુથી ભલા રાજા, તુ મને જીવતો સાવઝ આપ.'

'સાવઝ!' સભાનો અવાજ ફાટી ગયો

'હા, હા, જીવતો સાવઝ!' ચારણે લલકાર કર્યો

જમી દાન કે દે જબર, લીલવણુ લીલાર,
સાવઝ દે શું સાવભલ, પારકરા પરમાર!

'કોઈ જબરા રાજાઓ જમીનના દાન આપે, કોઈ પોતાનાં લીલા માથાં ઉતારી આપે, પણ હે પરમાર! તારી પાસે તો હું સાવઝ માગું છું.'

હાહાકાર કરીને આખી કચેરી તાડૂકી ઊઠી કે 'ગઢવા, આવુ માગીને પરમારની આબરૂ પાડવામાં વડાઈ માનો છો કે?'

ચારણે તો બિરદાવળ ચાલુ જ રાખી.

ક્રોડપસાં દે કવ્યદને, લાખપસાં લખવાર;
સાવઝ દે શું સાવભલ, પારકરા પરમાર!

'તુ બીજા કવિઓને ભલે ક્રોડપસાવ અને લખપસાવના દાન દેજે, પણ મને તો હે પારકરા પરમાર, સાવઝ જ ખપે'

---

૧. કોઈ ૨ સહુથી ભલો.

[illegible]

[illegible]

[illegible] કવિરાજ, [illegible] પ્રભાતે તમને [illegible] દાન દેશું.'

મધરાતે માતાજીના થાનકમાં જઈને ચાચોજીએ અરજ ગુજારી કે 'ઓ ગુરુદેવ! જીવતો સાવજ શી રીતે દઉં? તારી ધજા લાજે નહિ એવું કરજે, દેવ!'

દેવળના ઘુમ્મટમાંથી ઘણુઘણાટી દેતો અવાજ આવ્યો કે 'હે ક્ષત્રી! એમાં મારી પાસે શું આવ્યો? મારા ડુંગરમાં આટલા આટલા સાવજ ડણક દઈ રહ્યા છે, તું ક્ષત્રી છો, તો એમાંથી એકાદાને ઝાલી લે!'

બીજે દિવસ થયે પ્રભાતે આખી કચેરીને લઈને ચાચોજી ચોટીલાના ડુંગરમાં ગયા. ચારણને કહ્યું કે: 'ચાલો કવિરાજ, સાવજ આપું.'

પરમારના ચારણોએ બિરદાવળ ઉપાડી:

પાંચાળી ચીર પૂરિયા, વીઠલ! તેં વણપાર
શરમ રાખ્ય ચાંચાતણી, જગદીશણ ગજતાર!

ત્યાં તો ત્રાડ દેતો એક સિંહ નીકળ્યો. દોટ કાઢીને ચાચોજીએ

[illegible]

[illegible] હતી આખો દિવસ અને [illegible]

[illegible] સવારે [illegible], ને પાછા [illegible]

કરતો; અને ત્યાર પછી તો એ કંકુની ટસર જેવા ગતા ટોલિયામાં, સવામણ રૂની એ તળાઈમાં, સમુદ્રફીણ સરખા એ ધોળા ઓછાડમાં ગોરી રજપૂતાણીની છાતી ઉપર પડયા પડયાં રાત્રિના ત્રણ પહોર તો કોણ જાણે કેટલા વેગથી વીતી જાતા; રાત્રિથી જાણે એ ક્ષત્રી-બેલડીનાં સુખ નહોતાં સહેવાતાં, નહોતાં જોવાતાં

આજ છઠ્ઠા દિવસનું સવાર હતું. રાત આડા કેટલા પગ રહ્યા છે તે ગણ્યા કરતી રજપૂતાણી એની મેડી ઉપરથી કમાડની તરડ સોંસરવી, ઢોલીએ બેઠેલા બંદીવાન સ્વામીને જોયા કરતી પણ વર્ણુવાનું માથુ તો એ બીડેલી બારી સામે શી રીતે ઊંચું થઈ શકે ? ઉઘાડી સમશેરો સરખી કેટલીયે આંખો એના ઉપર પહેરો ભરતી હતી. એ તો હતાં ક્ષત્રીના પરણેતર.

ત્યાં તો ગામમાં ચીસ પડી. ઘરેઘર વાછરુ રોવા લાગ્યાં, ખુંગિયો ઢોલ ગાજ્યો, અને ચારણે ચોરે આવીને હાકલ મારી કે'

ફરતી લાગે ખોટ, ગઢથી જાતાં ગાવડી :
દેખી વણુવા કેડ, મન લજાવ્યે મારવી !

ગામનું ધણુ ભેળીને મિયાણા ભાગતા હતા. ભાલો લઈને વર્ણુવો ચોરેથી જ ઘોડે પલાણ્યો. મિયાણાની ગોળીઓનો મે વરસતો હતો તેમાં થઈને વર્ણુવો પહોંચ્યો. બીજા રજપૂતોને પાછળ મેલીને દોડયા આવતા આ મીંઢળબંધા વરરાજાને જોતાં તો મિયાણાને પણ થયુ કે 'વાહ રજપૂત !' એ અસુરને પણ પોતાની સ્ત્રીઓની મીઠી સોડ સાંભરી આવી જુદ્ધ કર્યા વિના જ આખું ધણુ વર્ણુવાને પાછુ સોંપ્યું ને કહ્યુ કે. 'જા બાપ, તારી પરણેતર વાટ જોતી હશે.'

સહુને પોતપોતાનાં પશુ પહોંચી ગયાં. પણ સુતારની બાયડી પોતાનાં રોતા છોકરાંને કેડ વળગાડીને કકળતી કકળતી આવી કે 'એ

ગામ તરફ ચાલી ગઈ ભરવાડ પાંદડાં ઊખેળીને જુએ ત્યાં તો પથ્થરનું એક રૂપાળું મસ્તક દીઠું–એ મસ્તકનું દૂધેભર્યું મોં દીઠું !

તે દિવસથી એ મસ્તકને ઠેકાણે વર્ણવા પીરની જગ્યા બંધાયેલી છે.

આજ કોઈ વાર કોઈ ગાફલ પ્રવાસી એ રણમાં ભૂલો પડે છે, પાણી વિના એને ગળે શોષ પડે છે, જીવવાની આશા છોડીને વર્ણવાનું નામ સ્મરે છે, ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી કોઈ તેજસ્વી ઘોડેસવાર, એક હાથમાં ભાલું ને બીજા હાથમાં મીઠા પાણીની મસક લઈને મારતે ઘોડે હાજર થાય છે, અને બેશુદ્ધ બની ગયેલા મુસાફરને મોંએ પાણી મીંચે છે, એવી વાતો ઘણાને મોઢેથી સંભળાય છે.

૭. આલમભાઈ પરમાર

રાણપુરને ટીંબે આગરે બસો વરસ પૂર્વે સાહેબજી નામે હાલા-જીના વંશજ હતા. સાહેબજી ખુદાના બંદા હતા. આ દુનિયાની મારામારીનો એને મોહ નહોતો તેથી જ એના પિત્રાઈ રહીમજી, સાહેબજીના ઊભા મોલમાં પોતાના ઘોડા ચરાવી દેવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે તો એણે સાહેબજીનાં ગામડાં પણ દબાવવાનું શરૂ કર્યું. સાહેબજી પરમાર કંટાળીને પાંચાળમાં દલા ભગતની મોલડી નામે ગામમાં પોતાના દોસ્તો કાઠી દરબારોને ઘેર જઈ રહ્યા

એક દિવસ એ ભલા સાહેબજીને વાવડ મળ્યા કે દરબાર રહીમજી ગામને પાદર થઈને નીકળવાના છે. એના દિલમાં થયું કે 'મારો ભાઈ નીકળે છે !' દૂધના કેસરીઆ કઢા લઈને, સાકર અને બદામ લઈને, રહીમજીની બરદાસ્ત કરવા સાહેબજી પોતાના કાઠીમિત્રોનો ડાયરો ભેળો કરી મોલડીને પાદર જઈ ઊભા.

રાતી આંખોવાળો રહીમજી ઘોડા ઉપર બેસી પોતાના ઘોડેસવારોની સાથે નીકળ્યા. સાહેબજી અને આખો કાઠી ડાયરો આડા ફર્યા. ને ભાઈના ઘોડાની લગામ ઝાલી સાહેબજી વીનવવા લાગ્યા કે : ભાઈ ! ઊતરો, સાથે બેસીને રોટલા ખાઈએ.'

'બેટા તું હજી મરી નથી ગયો ?' એમ બોલીને રહીમજીએ પોતાના હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી તે સાહેબજીની છાતીમાં ચાંપી દીધી. વીંધાઈને સાહેબજી ભોંય પર પડ્યા. બે પળ પહેલાંની પ્રીતિ-ભરી આરજૂ એના રુધિરમય, ભોળા મોં ઉપર એમ ને એમ છવાયેલી

[illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] બાપુ [illegible] [illegible] લાગ્યા, [illegible] અબુભાઈના [illegible] મારવા લાગ્યા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યા ગયા કે [illegible] અબુભાઈના આલમભાઈની તાબેદારી [illegible] નથી એનું એમણે પણ લીધું જ છે [illegible] બેસીને અબુભાઈ પાણીશ [illegible] ' [illegible] ! મારો બાપ માગનો નથી [illegible] મારું બધું જીવતર હજી લીધું છે, નહિ તો મારા બાળ ધણી કાંઈ આમ રહે!'

'આવ, બાપ આલમભાઈ! આવ મારા ધણી!' એમ કહીને બુઢ્ઢા અબુભાઈએ આલમભાઈને ખોળામાં બેસાડી લીધા એને માથે ને મોઢે પોતાનો ધ્રૂજતો હાથ ફેરવ્યો.

સામી પરસાળેથી રહીમભાઈ બોલ્યા 'ત્યારે તો તમારા ધણીને રાણપુરની ગાદીએ જ બેસાડોને મિયા?'

'તમારા મોમાં સાકર, રહીમભાઈ! એવા કોઈ દી! જાઓ ઓરડેથી એક ચાકળો લઈ આવો'

ચાકળો આવ્યો. આલમભાઈનું કાંડું ઝાલીને અબુભાઈએ એને ચાકળે બેસાડ્યા, પોતાની તરવાર એના સામે ધરીને તાજમ કરી 'બાપુ, સલામ'

રહીમભાઈએ પણ સામી પરસાળે મશ્કરીમાં ઊઠીને કહ્યું કે 'બાપુ! સ. .લા .મ!'

અબુભાઈ બોલ્યો 'બાપુ, રહીમભાઈની સલામ લ્યો'

[illegible] [illegible] ધણીના

રગાડા ગડ્યા, આખા ગામને અભુભાઈએ જગાડ્યું આલમભાઈ અભુભાઈના રમકડા જેવા નગ્ન થયા।

તે વખતે સોરાષ્ટ્ર ઉપર દામાજીરાવ ગાયકવાડની આણ ફરતી. દર વર્ષે દામાજીરાવ જગાબથી ઉઘરાવવા આહીં આવતા તેમને ધોળકાથી લઈ દક્ષિણ નીનામા ગામ સુધી પહોંચાડવાની ફરજ રાણપુરના દરબારો ઉપર હતી અભુભાઈ કુરેશી પોતાના બાળરાજાને સાથે લઈને ધોળકે ગયા જઈને દામાજીના ખોળામાં આલમભાઈને બેસાડીને બધી કથની કહી દામાજી રાણપુર આવ્યા એમની આજ્ઞાથી મરાઠાઓ રહીમભાઈને પગે રસ્સી બાંધી ગામમાંથી ઢસડી કિલ્લામાં લાવ્યા દામાજીએ પીઠ ફેરવી હુકમ દીધો કે: 'મારે એનું મો નથી જોવું નગ્નો એને કાંઈ માગે.'

'ન બને, એ ન બને' કરતો જુવાન આલમભાઈ આડો પડ્યો.

દામાજીએ કહ્યું કે બચ્ચા, એણે તો તારા બાપને કાપી નાખ્યો છે. એના ઉપર દયા હોય?'

'મહારાજ, મરેલો બાપ હવે જીવતો નહિ થાય, પણ મારા કાકાના મોતથી તો અમારી સો પેઢી લગી વેર જીવતું થશે. ગમે તેવો તો યે એ મારો કાકો છે'

રહીમભાઈને કેદી બનાવી લઈ જવામાં આવ્યા રાણપુરની ચોવીસી પાછી આલમભાઈને ઘેર આવી મહારાજે આલમભાઈના રક્ષણ બદલ રાણપુર થાણું મૂક્યું. એના ખર્ચ બદલ આલમભાઈએ ગાયકવાડ સરકારને રાણપુર આપ્યું

આંહીં આલમભાઈનો દિવસ ચડ્યો, ને વીરમગામમાં બહેનનો દિવસ આથમ્યો. સોનાની હીંડોળાખાટના મીઠા મીઠા કીચૂડાટ બંધ પડ્યા લાડને બહેનબનેવીએ રાણપુર આશરો લીધો પોતાને મળેલા જાકારાનું એક પણ વેણ સંભાર્યા વિના આલમભાઈએ બહેનને 'ગઢીઉ' નામનું ગામ આપ્યું, જે હજુ એના વંશજો ખાય છે.

એ ટાણે બે રજપૂતોએ એને પડખે ચડીને કહી દીધું કે 'તમે તમારે ડેરામાં જાઓ. અમે ઝગડતા વાણિયાને વેશે આવીને દામાજીને અને આલમભાઈને ઠેકી નાખશું.'

સ્નાન કરતાં કરતાં દામાજીએ હુકમ દીધો કે : 'સબળસિંહને ઝાડ નીચે લઈ જાઓ ને ઝાટકે મારો.'

આલમભાઈએ ચીસ નાખી કે : 'મહારાજ, ન બને, એમ ન બને.'

'કેમ ?'

'ગંજીફાની રમતમાં જે લાકડાનો રાજા હોય છે, એને પણ મારવાની મના છે, તો પછી આ જીવતા જાગતા મનુષ્યાવતારને, આ લાખોના પાળનારને કેમ મરાય, મહારાજ ?'

બંદીવાન સબળસિંહ જાણે પ્રભુની દયાનું અમૃત પીતો હોય તેમ આલમભાઈના મોની સામે જોઈ રહ્યો. દામાજીરાવનું દિલ પણ નરમ થયું.

ત્યાં તો બે વાણિયા એક બીજાને ગાળો દેતા, મારપીટ કરતા, બુમબરાડા પાડતા ચાલ્યા આવે છે. મહારાજે જાણ્યું કે શેઠિયા ફરિયાદે આવે છે. લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કૃતજ્ઞી સબળસિંહે રાડ પાડી કે 'મહારાજ ! આ દગો છે, મારા રજપૂતો વાણિયાને વેશે તમને મારવા આવે છે.'

દામાજીરાવ નહાતા હતા. શરીરે પૂરો પોશાક પણ નહોતો. આલમભાઈ પાસે પણ એક છરી યે નહોતી. રજપૂતો પોતાની જામામાં છુપાવેલી કટારો કાઢી મહારાજની સામે દોડ્યા. ત્યાં તો આલમભાઈએ દોટ કાઢી બેયની ગરદન એકેક હાથમાં ઝાલી, બેયનાં માથાં સામસામાં પટકીને ચુરેચુરા કરી નાખ્યાં.

મહારાજ બોલ્યા કે : 'રંગ છે આલમભાઈ ! અત્યારસુધી હું માનતો કે તમે ફક્ત ઓલિયા છો. પણ ના, તમે શરીર પણ સાધી જાણ્યું છે.'

૮. દીકરો !

'આપા દેવાત ! આ તમ સારુ થઈને હોકાની બજરનું પડતલું આવ્યું છે. ભારી મીઠી બજર હાથ પડી, તે મનમાં થયું કે આ બજરનો ધુવાડો તો આપા દેવાતના ઘૂંટડા જ શોભે.'

એમ કહીને ભર દાયરામાં એક કાઠી આવી વચ્ચોવચ્ચ બેઠેલ એક પડછંદ પુરુષની સામે તમાકુનું પડતલું ધરે છે અને જાણે કોઈ ખંડિયાની પાસે નજરાણું લેતો હોય તેવો એ પુરુષ જરાક ડોકી હલાવે છે. એની સોનાના વેઢવાળી આંગળીઓ દાઢીના કાતર્યા ઉપર રમે છે.

ત્યાં તો બીજો કાઠી ઊભો થાય છે 'આપા દેવાત ! આ નવો-નકોર હોકો ય હું મગા-જમની તાર મઢાવીને ખાસ તમ સારુ જ લાવેલ છું. સારું રાચ તો ઠેકાણે જ શોભે ને બા !'

થોડુંક મોં મલકાવીને આપો દેવાત હોકાની ભેટ સ્વીકારે છે.

'—ને આ ઊનની દળી.' એમ કહેતા ત્રીજા ભાઈ આગળ આવે છે. 'આપા દેવાત, તમારી ઘોડીને માથે આ મશરૂ જેવી થઈ પડશે. ઘોડીનું ડિલ નહિ છોલાય. ખાસ બનાવીને આણી છે હો !'

ચલાળા ગામના ચોરા ઉપર દરબાર ઓઘડવાળાના આઈને કારજે કાઠીડાયરો એકઠો મળેલ છે ત્યાં તમામ કાઠીઓની મીટ ફક્ત શુંદાળાના ગલઢેરા દેવાત વાંકને માથે જ ઠરી ગઈ છે. દેવાતને રિઝવવા સારુ સહુ મથે છે દેવાતની આંખ કરડી થાય

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું, લાખાપાદર ગામડું છે લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓ જ ચાલી જાય છે ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળ લોકની નાગકન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી પડી હોય તેમ અનેક ઝરણાં ફૂટી નીકળે છે સતજુગના ઋષિ જેવા એક જૂના વડલાની છાયડી નીચે, પથ્થરની ભેખડમાંથી પાણીનો મોટો ધોધ પડે છે એ ધોધની આસપાસ લોકોએ ગૌમુખી બાંધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખે જ શંકર બેઠા છે. આ કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણ ઉગાડી છે. આંબાની ઘટા જામી છે નીચે એ ગૌમુખીને ઝીલનારો કુદરત માતાએ જાણે માપી કંડારેલો નિર્મળ કુંડ આવેલો છે નીચાણમાં ઊંડો ધરો છે વડલા ઉપર મોરલા ટૌકે છે. ગૌમુખીના નીર ખળખળે છે, કુંડમાં નાની માછલીઓ તગતગે છે. ને ધૂનામાં મગરો શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં કોમળ અને વિકરાળ, બેય રેખા કેવી જુક્તિથી આંકેલી છે! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક વખત એવાં જ કોમળ અને વિકરાળ હતાં શૂરવીર ને પ્રેમી હતાં. એ ગામનાં તોરણ બાંધનારો જ આ લાખો વાળો ધનાણી શાખનો એ કાઠી હતો.

લાખાપાદર આવીને એણે ભાઈઓને ખબર દીધા કે પોતે દેવાત વાંકનું ભયંકર વેર વહોરેલ છે. સાંભળીને ભાઈઓ પણ થથર્યા

તે દિવસથી લાખો વાળો પરગામ જઈને રાત નથી રોકાતા. જ્યાં જાય ત્યાંથી ઝાલરટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહોંચે.

એ વાતને તો છ આઠ મહિના થઈ ગયા. લાખા વાળાને લાગ્યું કે દેવાત કાં તો ભૂલી ગયો, ને કાં તો ચડભી ગયો એ રીતે મનમાંથી ફડકો ઓછો થયો.

એક દિવસ લાખો વાળો ચલાળે ગયેલ છે. ઓઘડ વાળાની ને એના ભત્રીજાની વચ્ચે તકરાર પતાવવાની હતી. સાંજ પડ્યે એણે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] સમજતો હતો [illegible] તો [illegible]

[illegible] હતી. [illegible] સામે [illegible] નહિ'

[illegible] વાળાની [illegible] ઉમ્મર થઈ હશે [illegible] આંખો [illegible] મન [illegible] નહિ એ વાત [illegible] હતી [illegible] હતી. [illegible] હતી [illegible]

દળીને વજ્ર જેવી એની કાયા બનેલી, શેલ નદીના ધૂનામાં એણે મગરમચ્છના મોમાંથી બકરું પણ છોડાવેલું ને હીરબાઈએ તો લાખાપાદરના ચોકમાં, શેલ નદીના કાંઠા ગૂંજી ઊઠે એવો 'તેજમલ ઠાકોર'નો રાસડો ચે કે કે વાર ગાયો હતો ગાયું હતું કે,

'ઊગમણી ધરતીના દાદા! કોરા કાગળ આવ્યા રે
'એ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાવ્યા રે

'કાકો વાંચે ને દાદો ઘ્રુસ ઘ્રુસ રોવે રે
'ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણાં રે.

'શીદને રોવો છો દાદા! શું છે અમને કેજો રે
'દળકટક આવ્યું દીકરી! વારે કોણ ચડશે રે!

'સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંઝીઓ કેવાણા રે!
'હૈયે હિંમત રાખો દાદા! અમે વારે ચડશું!'

દેવાતે જોયું તો ફળીમાં એ કન્યા ઊભી હતી તે થાભલી પાસે જ એક વછેરો બાંધેલો બાપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વછેરો હતો. લાખા વાળાનો આતમારામ એ વછેરો! દેવાતે વિચાર્યું કે 'આ વછેરો લઈ જઈને જગતને બતાવીશ, લાખો વાળો જીવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈને હાલશે!'

પોતાના હાથમાં ભાલો હતો તે ઓસરીની કોરે ટેકવીને વછેરાના પગની પછાડી છોડવા દેવાત નીચે બેઠો. માથું નીચું રાખીને પછાડી છોડવા મંડ્યો. બરડો બરાબર દીકરી હીરબાઈના સામો ગયો

ઓરડામાંથી મા કહે છે કે 'બેટા હીરબાઈ, આડી આવતી રહે'

પણ હીરબાઈ શું જોઈ રહી છે? તરવાર ભાલો, તરવાર બરડો અને નિર્જન ફળિયું! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો. એણે ભાલો ઉપાડ્યો. સા ઊભા ઊભા જ બે હાથે ઝાલીને એ જોગમાયાએ

દેવાતના પટારા ભારણમાં ભાલાનો ઘા મૂક્યો. ભાલ દેતો આખો શરીર સોંસરો ગયો દેવાતને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઊતરી દેવાતની જ તલવાર લઈ, દીકરાઈએ એનો ઝાટકો મૂક્યો. નાનુના ગરદનના કટકા થયા. પછી માને બોલાવી કે: 'માડી, પેટી સાથ ગાંસડી બાંધીએ.'

હાથની ગાંસડી બાંધે તેમ ગાંસડી બાંધીને ઓરડામાં મૂકી દીધી. કોઈને ખબર ન પડવા દીધી.

ધીમે ધીમે ગામમાંથી આખી ફોજ નીકળી ગઈ હતી. સહુને મન એમ હતું કે દેવાત તો મોટા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તેજ ઘોડો નાખીને બોલાવ્યા. કહે કે: 'ગઢવા, ગામેજ જાઓ, ને બાપને કહો કે પરણાવ કોઈય ન જાય. આવી આવીને એક વાર મારે મોઢે થઈને પછી ભલે દેવાતની સામે જાય, પણ પરણાવ જાય તો મને મરતી દેખે.'

ગઢવી વણારે પહોંચ્યા. વણારે વાત સાંભળી કે દેવાતે ગામ ભાંગ્યું. વાપા વાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તૂટી પડ્યાં!

'હવે હું શું મોઢું લઈ નાગપાદર આવું? પરણાવે શત્રુઓને હાથે જ મરીશ.'

પણ એકની એક દીકરીના સમ! હવે દીકરી શા સારુ બોલાવતી હશે! માત્ર સંતાનને મારું મોઢું કાળું કરવાની કુમતિ સૂઝે શું? કંઈક કારણ હશે! જાઉં તો ખરો.

દરબાર ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું 'બાપુ, તમારે જાવું હોય તો ભલે, પણ કટક ઘેરું નથી ગયું. [illegible] તો મેં બાંધી રાખ્યો છે.'

એમ કહીને ઓરડામાં લઈ જઈને ગાંસડી છોડી બતાવી. લાખા-વાળાએ મોઢું ઓળખ્યું. એ તો દેવાત વાંક પોતે જ.

હરખાગનું હૈયું હરખથી અને ગર્વથી ફાટવા લાગ્યું, એણે દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો: ' બેટા ! દુનિયા કહેતી'તી કે લાખા વાળાને દીકરી છે. પણ ના, ના, મારે તો દીકરો છે ! !

' અને મુરખા દેવાત ! વછેરાની પછાડી કાઢવા તુ શીદ નીચે બેઠો ! ઊભાં ઊભાં તરવારથી કાપતાં ન આવડ્યુ ! પણ તારાં અભેમાન ક્યાં ઓછાં હતાં ! '

૯. ઢેઢ કન્યાની દુવા

શિહોર ગામના દરબારગઢની ડેલીએ તે દિવસે બાપદીકરા વચ્ચે રકાઝક થઈ રહી છે અઢાર વરસનો રાજબાળ આતોભાઈ ભાલે ને તરવારે તૈયાર થઈ ઘોડીના પાગડામા પગ નાખી ચડવા જાય છે, અને બુઢ્ઢા બાપુ અખેગજજી એનું બાવડું ઝાલી મનાવી રહ્યા છે કે 'ભાઈ, એમ ન ચડાય. તારાથી ન ચડાય. તુ મારે એકનો એક છો. તું ગોહિલ ગાદીનો રખેવાળ છો '

'બાપુ, બાવડું મેલી દ્યો. હું પગે પડું છું, મેલી દ્યો '

સોળ વરસની એની અવસ્થા હતી પરણ્યા પછી પહેલી રાતે જેમ કન્યા શરમાતી શરમાતી કંથના ઓરડામાં આવતી હોય, તેમ જુવાની પણ આતાભાઈના અ ગમા ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરી રહી હતી. હજુ ઘૂંઘટ નહોતો ઉઘાડયો.

તે દિવસે બપોરે દરબારગઢની ડેલી ઉપરની મેડીમાં આતાભાઈની આંખ મળી ગઈ હતી અચાનક ઊંઘમાથી ઝબકી ઊઠયા. અને ટોડામાં આવીને જોયુ ત્યા તો ડેલીએ એક બુઢ્ઢો અને એનાં બાળ-બચ્ચાં ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોતાં હતાં. કુંવરે પૂછ્યુ કે 'એલા કોણ છો ?'

'અન્નદાતા, ઢેઢ છીએ '

'કેમ રૂવો છો ?'

'બાપુ, અમે આ નેસડા ગામમાં રહીએ છીએ. થેલાશાના બરવાળે પરણાવી છે. બાઈ નાની છે ને જમાઈ મજ્બો છે. બાઈને મારી મારીને અધમૂઈ કરે છે. હુ

[illegible]

[illegible]

'[illegible] ઘોડી આપ છો. જે મા.' એમ કહીને એણે નોકરને હુકમ કર્યો કે મારી ઘોડી હાજર કરો.

પોતે હથિયાર પહેરીને નીચે ઊતર્યો. ઘોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન જોઈ.

ઉપર ચડે ત્યાં ગઢમાંથી બાપુ આભાજીરાજએ સાદ કર્યો કે 'ભાઈ, ઊભા રહે' આતાને બાપુએ ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી. દીકરાનું બાવડું ઝાલ્યું. અભેરાજજીને આ એકનો એક દીકરો હતો દરબારનો બુઢાપો હતો.

કુંવર બોલ્યા 'બાપુ, અત્યારે મને રોકો મા, આ દેદની છોકરીને અને મારે છેટું પડે છે એ કહે છે કે અમારે કોઈ ધણી નથી'

'બાપ, તુંથી જવાય નહિ. ફોજ મોકલુ'

'ના બાપુ, મારે એકલાને જ જવું છે.'

બેટા, એકલા ન જવાય. દુશ્મનો ક્યાંક મારી પાડે.'

'બાપુ, છોડી દ્યો. આપણે રાજા વસ્તીનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવુ પડે.'

'ના મારા બાપ, આખુ કટક જાય, પણ તું નહિ. તુ હજી બાળક છો.'

આતાભાઈને બાપની મરજાદની હદ આવતી હોય એમ થયું. ॥ હોઠ ફફડવા લાગ્યા. એના મોઢા ઉપર લાલ લાલ લોહી ધસી

આવ્યું, તો ય બાપુ જાગ્યા નહિ. ત્યારે એણે બાપનો હાથ ઝોડી, ઘોડીને એડી મારી કહ્યું કે 'ભાગી જા, ભાગી જા, ભગતડા! એમ રાજ ન થાય!'

બાપ જોતા રહ્યા, ડાયરો 'હાં હાં' કરતો રહ્યો. આતાભાઈની ઘોડીને જાણે પાંખો આવી.

જોતજોતામાં તો પંથ કાપી નાખ્યો. ફરી દુશ્મનોને દીઠા. બે અસ્વારો છે એકની બેલાડ્યે બાઈ માણસ બેઠું છે. બાઈની ચૂંદડી પવનમાં ઊડતી જાય છે વગડામાં અબળા ધા ઉપર ધા નાખી રહી છે બીજો અસવાર એની પાછળ ઘોડી દોડાવતો પોતાની ઝગઝગતી બરછી બતાવીને બાઈને ડરાવતો જાય છે, 'દેવનું કોઈ ધણી નહિ!' એવી ધા સંભળાય છે. વગડામાં કામ કરતાં લોક ભેગું થઈ ગયું છે અને ધીમે મોઢે વાતો કરે છે કે 'બાઈ ભાગેડુ લાગે છે'

સોળ વરસનો એકલવાયો આતોભાઈ આ ત્રાસ જોતો, ઘોડીને દબાવતો, વંટોળિયા જેવો વેગ કરતો, લાલ ચટક મોઢે લગોલગ આવી પહોંચ્યો. ખળખળીઆ વોકળાને વળોટી બરાબર સામા કાંઠા ઉપર ચડ્યો, હાક પાડી કે: 'હાં કાઠીડાઓ! હવે માટી થાજો! અબળાને ઉપાડી જનાર ગરાસીઆ! સૂરજના પોતરાઓ! હવે માટી થાજો. હું આતોભાઈ!'

ત્યાં તો ઘોડાંનાં ભેટભેટાં થઈ ગયાં. કાઠીડાઓ બરછીનો ઘા કરે તે પહેલાં તો આતાભાઈનો ભાલો એકની ઘોડીના તારીગના પાટીઆ વીંધીને પાર થઈ ગયો અને બીજાનું બાવડું તલવારને એક ઝાટકે ઉડાવી નાખ્યું.

કાઠીઓને જીવ બચાવવાની બીજી બારી નહોતી
સાથે આણેલી બાઈ છોડી નાખીને અસવારે
મૂકી દીધી બેય જણા 'ભાગો! ભાગો!' બોલત

કન્યા થરથર ધ્રૂજે છે.

[illegible] આવી [illegible] અમારી [illegible] [illegible]
ન [illegible] [illegible] [illegible]
જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગયા [illegible] ! [illegible]
પાદરેથી [illegible] [illegible] અમારો ? 'ના કોઈ ધણી ન મળે.'

'અમારો ? ના કોઈ ધણી ન મળે !' એ વણ જુવાન આતાભાઈના કાળજા સોંસરા ઊતરી ગયા.

'તારા ભાઈ બાપુ [illegible] ' એમ કહીને એણે નોકરોને હુકમ કર્યો કે મારી ઘોડી હાજર કરો.

પોતે હથિયાર ધરીને નીચે ઊતર્યો. ઘોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન જોઈ.

ઉપર ચડે ત્યાં ગઢમાંથી બાપુ અખેરાજજીએ સાદ કર્યો કે 'ભાઈ, ઊભો રહે' આવીને બાપુએ ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી. દીકરાનું બાવડું ઝાલ્યું. અખેરાજજીને એ એકનો એક દીકરો હતો. દરબારનો બુઢાપો હતો.

કુંવર બોલ્યા 'બાપુ, અત્યારે મને રોકો મા, આ દેદની છોકરીને અને મારે છેટું પડે છે. એ કહે છે કે અમારો કોઈ ધણી નથી.'

'બાપ, તુથી જવાય નહિ ફોજ મોકલું.'

'ના બાપુ, મારે એકલાને જ જવું છે.'

' બેટા, એકલા ન જવાય. દુસ્મનો ક્યાંક મારી પાડે.'

'બાપુ, છોડી દ્યો આપણે રાજા - વસ્તીનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવુ પડે.'

'ના મારા બાપ, આખુ કટક જાય, પણ તું નહિ. તુ હજી બાળક છો.'

આતાભાઈને બાપની મરજાદની હદ આવતી હોય એમ થયું. એના હોઠ ફફડવા લાગ્યા. એના મોઢા ઉપર લાલ લાલ લોહી ધસી

આવ્યુ, તો ય બાપુ સમજ્યા નહિ ત્યારે એણે બાપનો હાથ ઝોટી, ઘોડીને એડી મારી કહ્યુ કે. ' ખસી જા, ખસી જા, ભગતડા ! એમ રાજ ન થાય ! '

બાપ જોતા રહ્યા, ડાયરો ' હાં હાં ' કરતો રહ્યો. આતાભાઈની ઘોડીને જાણે પાંખો આવી.

જોતજોતામા તો પથ કાપી નાખ્યો. દૂર દુશ્મનોને દીઠા બે અસ્વારો છે. એકની બેલાડચે બાઈ માણુસ બેઠેલુ છે બાઈની ચૂંદડી પવનમાં ઊડતી જાય છે વગડામા અબળા ધા ઉપર ધા નાખી રહી છે. બીજો અસ્વાર એની પાછળ ઘોડી દોડાવતો પોતાની ઝગઝગતી બરછી બતાવીને બાઈ ને ડરાવતો જાય છે, ' ઢેઢનુ કોઈ ધણી નહિ ! ' એવી ધા સભળાય છે. વગડામાં કામ કરતા લોકો ઊભાં થઈ રહે છે અને વીલે મોએ વાતો કરે છે કે ' બાઈ ભાગેડુ લાગે છે.'

સોળ વરસનો એકલવાયો આતોભાઈ આ ત્રાસ જોતો, ઘોડીને દબાવતો, વંટોળિયા જેવો વેગ કરતો, લાલ ચટક મોઢે લગોલગ આવી પહોચ્યો ખળખળીઆ વોકળાને વળોટી બરાબર સામા કાંઠા ઉપર ચડચો, હાક પાડી કેઃ ' હા કાઠીડાઓ ! હવે માટી થાજો ! અબળાને ઉપાડી જનાર શૂરવીરો ! સૂરજના પોતરાઓ ! હવે માટી થાજો હુ આતોભાઈ ! '

ત્યા તો ઘોડાના ભેટભેટાં થઈ ગયાં. કાઠીડાઓ બરછીનો ઘા કરે તે પહેલા તો આતાભાઈનો ભાલો એકની ઘોડીનાં તોરીગના પાટીઆ વીધીને પાર થઈ ગયો અને બીજાનુ બાવડુ તલવારને એક ઝાટકે ઉડાવી નાખ્યું.

કાઠીઓને જીવ બચાવવાની બીજી બારી નહોતી રહી. પે છાતી સાથે બાધેલા બધ છોડી નાખીને અસ્વારે ઢેઢ કન્યાને મૂકી દીધી બેય જણા ' ભાગો ! ભાગો ! ' બોલતા નીકળી ગ

કન્યા થરથર ધ્રૂજે છે.

'બીક! આ શો? હું આતાભાઈ તારી ગરજ ... આવી જા મારી ઘોડી પર!' એમ બોલીને આતાભાઈએ ... પોતાના પગનો પંજો ... કરીને કહ્યું: 'મારા ઉપર પગ માંડીને આવી જા મારી પાછે'

કન્યા બોલી ઊઠી 'બાપા, હું ઢેડ છું, તમને આભડછેટ -'

'આભડછેટ કેવાની વળી? તું તો આપણી ગામની દીકરી છો. આવી જા ઝટ ઘોડી માથે. નીકર આપણ બેય આંહી કામ રહેશું. હમણાં કાઠીનું કટક આવી લેશે'

આતાભાઈએ કન્યાને બેસાડીને કહ્યું 'હા, હવે મારા ડિલને બરાબર ઝાલી રાખજે. નીકર પડીશ નીચે, ને મને ય પાડીશ. ઝાલ્ય, બરાબર ઝાલ્ય!' એવી બરોબર વાળી બોલતો આતાભાઈ ઉઘાડી સમશેરે વગડો ગજવતો પાછો વળ્યો. ઘોડાના સફેદ હરીઆ પૂછનો ઝંડો, કન્યાની ઓઢણી અને જુવાન આતાભાઈની પાઘડીનું છોગું હવામાં ફરકતાં ગયાં.

માર્ગે એને પોતાના પિતાનું મોકલેલ કટક મળ્યું. કટકને મોખરે ઢેઢકન્યાને બેસાડય લઈને ઉઘાડી સમશેરે જ્યારે આતોભાઈ શિહોરની બજારે નીકળ્યો, ત્યારે હજારો આંખોના તોરણ થઈ રહ્યા હતા. આતાભાઈના આ પહેલા પરાક્રમ ઉપર એ હજારો નેત્રોની અંજળીઓ છંટાતી હતી. બાઈઓ આ વીરના વારણા લેતી હતી. ઢેઢકન્યા તો એ નાટારંભ કરતી ઘોડી ઉપર બાપુને જોરથી ઝાલીને જ બેઠી રહી.

ડેલીએ ઊતરીને એણે કન્યાના રોતા માવતરને દીકરી સુપ્રત કરી બાપુ અખેરાજજીને બાળોરાજા પગે લાગ્યો. ગદ્દગદ કંઠે ઢેઢ-કન્યાએ કહ્યું કે 'બાપુ! હું નીચ વરણની નાર ઠરી. હું તુંને તો શું આપું! આંતરડીની આશિષ આપું છું કે તું જ્યાં ચઢીશ ત્યાં તારી આવી જ ફતેહ થાશે'

૧૦. આઈ જાસલ

'**આ** તેજણુ તરસે તરમે તલવલાસ, થાળામા બે કળદા પાણી નાખાંસ બીન?' (આ તેજણ઼ ઘોડી તરસે ટળવળે છે થાળામાં બે કળશિયા પાણી નાખીશ, બહેન?)

'ભલે નાંખાંસ ભાઈ!'

તેજણની તરસ છીપી ત્યા લગી પનિહારીએ સીંચી સીંચી થાળામાં પાણી ઠલવ્યું. તરસ છીપતા ઘોડીએ મો ઊંચુ કરી જોરથી હણહણાટી નાખી કેમ જાણે એના ધણીને સાન કરી હોય કે 'હવે હુ તૈયાર છુ!'

તેજણનો અસ્વાર તે કચ્છીનો મેર લાધવો હતો. લાધવો *વાગડીમા પોતાના સગાને મળવા ગયેલો તે આજે કચ્છડી ભણી પાછો વળ્યો હતો. રસ્તો કાટવાણા પાસે થઈને પસાર થતો હતો તેથી અત્યારે તે કાટવાણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો. અને તરસી થયેલી ઘોડીએ જોર કરી અસ્વારને ડેગ્વાવ તરફ લાવતા તે વાવની નજીક આવ્યો હતો તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પનિયારી તે ચારણિયાણી જાસલ હતી, અને તેને અસ્વાર સાથે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઈ હતી.

---

* જામનગરની હદમા આવેલો બર્ડો પ્રાંતનો વિભાગ 'બારાડી' નામથી ઓળખાય છે.

'બીજા ગામ હો, હું આતાભાઈ તારી ભેર ઊભો છું, આવી જા મારી ભેળો!' એમ બોલીને આતાભાઈએ આ ... પોતાના પગનો પેંગડા તરફ કરીને કહ્યું કે 'આના ઉપર પગ માંડીને આવી જા મારી વાંસે.'

કન્યા બોલી શરમાઈને 'બાપા, હું ઢેડ છું, તમને આભડછેટ—'

'આભડછેટ કેવાની વળી! તું તો અમારી બોન દીકરી છો. આવી જા ઝટ ઘોડી માથે. નીકર આપણે બેય આંહી કાગ રહેશું. હમણાં કાઠીનું કટક આંબી લેશે.'

આતાભાઈએ કન્યાને બેસાડી લીધી. 'હા, હવે બાપ ચિંતે બરાબર ઝાલી રાખજે. નીકર પડીશ નીચે, ને મને ય પાડીશ ઝાલ્ય, બરાબર ઝાલ્ય!' એવી બથ્થડ વાળી બેઠેલો આતાભાઈ ઉઘાડી સમશેરે વગડો ગજવતો પાછો વળ્યો. ઘોડાના સફેદ હુંશીઆ પૂછનો ઝંડો, કન્યાની ઓઢણી અને જુવાન આતાભાઈની પાઘડીનું છોગું હવામાં ફરકતા ગયાં.

માર્ગે એને પોતાના પિતાનું મોકલેલ કટક મળ્યું. કટકને મોખરે ઢેઢકન્યાને બેસાડ્ય લઈને ઉઘાડી સમશેરે જ્યારે આતોભાઈ શિહોરની બજારે નીકળ્યો, ત્યારે હજારો આંખોનાં તોરણ થઈ રહ્યા હતા. આતાભાઈના આ પહેલા પરાક્રમ ઉપર એ હજારો નેત્રોની અંજળીઓ છંટાતી હતી. બાઈઓ આ વીરના વારણા લેતી હતી. ઢેઢકન્યા તો એ નાટારંભ કરતી ઘોડી ઉપર બાપુને જોરથી ઝાલીને જ બેઠી રહી.

ડેલીએ ઊતરીને એણે કન્યાના રોતા માવતરને દીકરી સુપ્રત કરી. બાપુ અખેરાજજીને બાળોરાજા પગે લાગ્યો. ગદ્‌ગદ કંઠે ઢેઢ-કન્યાએ કહ્યું કે 'બાપુ! હુ નીચ વરણની નાર ઠરી. હુ તુને તો શુ આપું! આંતરડીની આશિષ આપુ છુ કે તુ જ્યા ચઢીશ ત્યા તારી આવી જ ફતેહ થાશે.'

૧૦. આઈ જાસલ

'**આ** તેજણુ તરસે તઞ્સે તલવલાસ, થાળાના બે કળદા પાણી નાખાસ બીન?' (આ તેજણ ઘોડી તઞ્સે ટળવળે છે થાળામા બે કળશિયા પાણી નાખીશ, બહેન?)

'ભલે નાંખાસ ભાઈ!'

તેજણુની તરસ છીપી ત્યા લગી પનિહારીએ સીચી સીચી થાળામાં પાણી ઠલવ્યું. તરસ છીપતાં ઘોડીએ મોઢું ઊંચુ કરી જોરથી હણહણાટી નાખી કેમ જાણે એના ધણીને સાન કરી હોય કે 'હવે હું તૈયાર છુ!'

તેજણુનો અસ્વાર તે કૂછડીનો મેર લાધવો હતો લાધવો *બારાડીમાં પોતાના સગાને મળવા ગયેલો તે આજે કૂછડી ભણી પાછો વળ્યો હતો રસ્તો કાટવાણા પાસે થઈને પસાર થતો હતો તેથી અત્યારે તે કાટવાણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો અને તઞ્સી થયેલી ઘોડીએ જોર કરી અસ્વારને ઉગ્વાવ તરફ લાવતા તે વાવની નજીક આવ્યો હતો તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પનિયારી તે ચારણિયાણી જાસલ હતી, અને તેને અસ્વાર સાથે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઈ હતી.

---

* જામનગરની હદમા આવેલો બર્ડા પ્રાંતનો વિભાગ 'બારાડી' નામથી ઓળખાય છે.

પાણી પાનારનુ કરજ ફિટાડવા સારુ લાધવે પાચ કોરીઓ પનિયારીના પગ તરફ થોડે દૂર ફેકી અને બોલ્યો ‘લે બીન, તારા વીર લાધવાનો આ કમખો જો ના પડ તો તુને આ તારા ભાઈના સ્હમ છે.’

પનિયારી બોલી : ‘લાધાભાઈ, એની કાંઈ જરૂર નથ. મારે ઘરે પરભુનો પરતાપ છે. તમે સ્હમ દીધા એટલે લાચાર, હુ કમખો લાસ; પણ એક વાતે. ખગ બપોરા થ્યાસ. એટલે શિરામણ કી'ધા વના બીનને ઘરેથી ભૂખ્યા ના જવાય’

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આગ્રહ પાસે છટકનાર કોણ છે? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જસલાની પાછળ હાકી અને બેનને ઓરડે આવ્યો. એની ઓસરીની થાંભલીએ ઘોડીને બાંધી અને જસલે ઓસરીમા નાખી આપેલા ચાકળા ઉપર તે બેઠો

જસલાની ઉમ્મર આશરે વીસ વર્ષની હતી, એના અંગેઅંગમાંથી રૂપ નીતરતુ હતુ

જસલાના પતિનુ નામ [illegible] હતુ [illegible]

[illegible]

ઓળખોળખી ધાના ભેડાને મી. ગાગણો મિજાજ હાથથી ગયો તેના બળતા અંતઃકરણમાં ઘીના ઘડા ઠલવાયા.

ધાનો ભેડો એક તો બાજારગામથી શાકોપાકનો આવેલો, વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભાગેલો હતો જ, તેમાં અધૂરામાં પૂરું આ દારુણ વાત સાંભળી, એટલે બાકી શું રહે? ધૂંવાફૂવાં થયેલો ચારણ હાથમાં ચાબખો લઈ રાતી આંખે જાસલના મકાન તરફ ચાલ્યો.

બે મહિનાથી ન જોયેલા, જીવ જેવા વહાલા પોતાના ધરવાળાનો સત્કાર કરવાને જાસલ સામી ચાલી, અને હસતે મુખે ઓસરીની ધાર પાસે આવી ઊભી રહી પણ ત્યાં તો કાંઈ જ પૂછ્યાગાછ્યા વિના વિકરાળ મુખમુદ્રાવાળા ભેડાએ તેના અંગ ઉપર ચાબખાનો પ્રહાર કર્યો શરીરે સાપ વીંટાતો હોય તેમ 'ફડાક' અવાજ કરતો ચાબખો બે બે ત્રણ આંટા જાસલના કુમળા શરીર ઉપર વીંટળાયો, અને તે જ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાનું પણ થયું. જાસલની કનકવરણી કાયામાંથી લોહીની શેડો વછૂટી.

આ દૃશ્ય જોવા ચોગમ મેદની માતી નહોતી, અને તેમાં પણ આજે પુનસરીના હરખનો પાર નહોતો એના મુખમાંથી 'રાંડ વાલામૂઈ મેરને ઘરમાં ઘાલીને અમારું નાક વઢાવ્યું!' એવા મેણાંનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો

પહેલાં તો પવિત્ર જાસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજી શકી નહિ. પણ શોકયના વચનોએ તેને બધી વાત દીવા જેવી સમજાવી. એ આવેગમાં તે બોલી 'હે જગદંબા, હે માવડી, જો હું પવિતર હોઉં તો તારા સાચના બે છાંટા મારા પર નાખીને મારું સતીપણું સાચવજે. આઈ, વધારે કાંઉં કહું?'

આવો ઉચ્ચાર કરી એણે લોચનો બંધ કર્યાં, થોડી વાર

જતી તો એનું અંગ ઉપર લાગ્યું: પણ ગીત ગાતે તેની ગુણ-
કીર્તિમાં લયલીન અમર આનંદમાં ભરેલો તથા કિરણોનો અગાધ
શાંત, કરુણા રસનિધિનો કોઈ ના તેના ગર્ભનો ડાબલાથી રંગીતો પ્રસાદ
વરસવા લાગ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રકાશ તેનાં જ ચમકતાં નેત્ર કિરણોથી ભાવ-
ભીની ગોપાંગના પડી ગઈ અને 'આહા, મહાત્મા છે. અમે
તમારું ઋણ કોઈ પણ જન્મે ચૂકવી શકીએ એમ, પણ
અધિકાર કરવાનો ન થાય. તેથી વધારે ન બોલો. આવડી,
જાતે જ જોઈએ, તે આની તે દયા છે! પણ આપણી ઉપર
આવીનો કોઈ નાખશે.' ઇત્યાદિ વચન બોલી પગે પડી નમ્રતાથી
વિનવવા લાગી.

સ્વામી બોલ્યા: 'તમારામાંથી કોઈ આપણા ઘટ કુટીએ
લઈ, તે માર્ગ આગે ચાલવાને કહો છે.'

સાન ચડિયું શરીર, આવવી ઉપાય નહિ
આવી આપણા પીર, (તું) વહેલા આવે સાથવા!

[હે બાપલા, મારા શરીરમાં સાન ચડ્યું છે, એટલે હવે
સંસારમાં આવવી પણ ઉપાય એમ નથી આ વખતે તારી વાટ
જુએ છે, તો હે આના બચ્ચા પીર, તું વહેલો આવ.']

ગુફાની સામટ બાંધ, એકલ ઓસાણી નહિ,
કુટીઓના કુળ-ભાણ, વ્હેલા વાળજે સાથવા!

[ભાઈ! આ તો સમુદ્રના તળિયાની ભાગે લાગી છે.
એટલે કે મારા સગા ધણીના અંતરમાં જ શંકા રહી છે. તુજ
એકલીથી એ વાત બોલવાની નથી. હે કુળભાણ કુટીઆ, તું
વહેલો આવજે.]

અગર ને અબીલ, જાત્યું બે જૂજવિયું;
ફૂછડીઆ કુળવીર, લેતો આવે લાધવા!
સસ્વાદીલું સગા, ભોજનમાં લઈ ભેળવીએ;
(તે) સોરભી સગા, લેતો આવે લાધવા!

[તું આવ ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું તો તેને લાયકનો સન્માન પણ જોઈશે. જુદી જુદી જાતનાં હોવા છતાં પણ સાથે જ વપરાતાં અગર અને અબીલ જોઈશે. ભોજનમાં ભેળવાતું સ્વાદ અને સોડમવાળું ઘી પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજે.]

આના સાંભળતા જ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને ફૂછડી તરફ ધાયો, લાધા મેરને મળ્યો, અને તેને મહેનનો સંદેશો કહ્યો.

પોતાને માટે બહેનને માથે આવી પડેલી આફતથી લાધવાના કોમળ કાળજામાં ભારે આઘાત થયો, પણ શું કરે? બહેને મંગાવેલી સામગ્રી—મળી આવ્યા તેટલા અગરચંદનના કાષ્ઠો, અબીલગુલાલના પડો, કંકુ, નાડાછડી ચૂંદડી, મોડિયો, શ્રીફળો અને ઘીના ભરેલા બે ડબામાં નાખીને તેણે બે સાંઢણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ચડીને બેનનાં છેલ્લાં દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કાટવાણે પહોંચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલાં જોયેલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોતું. આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચહચહાટ થતો હતો, અને અનેક વગાડનારા ઢોલ ધણુણી ધણુણી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યા હતા. મધ્યભાગે મોટા ગળે સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી. સૌને મોખરે માથા અને છૂટા વાળા કેશવાળી, વિશાળ લલાટમાં કેસરની પિયળ-વાળી અને ભવ્ય મુખમુદ્રાવાળી રતમણ હાથમાં શ્રીફળ લઈ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની દેરી ફરતાની તો શું પણ તેની નજીકથી નીકળી જવાની પણ માનવીઓની તાકાત નથી

જાણે આગાસુરી જગદબા સાક્ષાત પ્રગટ થઈ હોય તેવી મુખમુદ્રા
ઝળહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે એ ખડકાણી છે. ત્યા જવા તે નીકળી
આગળ તબૂરાના ઝણઝણાટ ને મજિરાના ટણટણાટ સાથે
બ્રહ્મમંડળના ભજનની ધૂમ મચી રહી છે. આંધળા, પાંગળાં,
કોઢિયા, અને એવા અનેક દુખિયા સતીને રસ્તામા આવી પગે
લાગે છે, આશીર્વાદ મેળવી શાતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સતી પોતાને
માટે ગામ બહાર ખડકાવેલી ચિતાએ પહોચવા આગળ ચાલે છે

જાસલ ચિતા પાસે પહોચી નહોતી ત્યા તો લાધવો પોતાની
પત્ની સાથે ત્યા આવી પહોચ્યો એની આખમા આજે શ્રાવણ-
ભાદરવો રેલી રહ્યા હતા.

સતીને પગે લાગતા તે બોલ્યો ' આઈ, માફ કરજે. માગ
ગોઝારા પગલાએ તારી આ દશા કરી છે '

એને આશીર્વાદ અને સાત્વન આપતી જાસલ બોલી ' ભાઈ,
એવુ ઓછુ ના બોલ તા ! પાવન પગલાએ તો જગતમા હુ પાવન
થઈને—અરે ! આઈ થઈને પૂજાણી વળી માગ બન્ને લોક સુધર્યાં.
હવે હુ માગુ ત્યારે છેલ્લો કરિયાવર કરજે '

એક ચારણ બોલ્યો ' આઈ જાસલ, શેર માટીની ખોટે મારા
ભાઈ ભેડાએ તમને આણેલા, પણ તમે તો સિધાવો છો, હવે
ભાઈની શી ગતિ ? '

આ વાણી સાંભળી જાસલ થભી અને બોલી ' પુનસરી
ક્યાં ? એને મારી પાસે લાવો '

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે બાયડીઓના ટોળા પાછળ
ક્યા યે સંતાઈ ગઈ હતી પોતાનુ કાળુ મો એ સતીને શી રીતે
બતાવી શકે ? છતા વકરાયેલા વાઘની પેઠે છલગ મારતો ભેડો
સ્ત્રીઓના ટોળામાં ગયો ને લાતો મારતો તથા ચોટલો ઝાલી ખેચતો

અગર ને અબીલ, ત્યાં જે જુજવિયું,
ફૂલડીઆ કુળવીર, એના આવે લાધવા!
સ્વાદીલું રાગા, ભોજનમાં લઈ ભેળવીએ;
(તે) મોરબી રાગા, ટાંના આવે લાધવા!

[તુ આવ ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું તો તેને લાયકનો સામાન પણ જોઈશે જુદી જુદી જાતનાં હોવા છતાં પણ સાથે જ વપરાતા અગર અને અબીલ જોઈશે. ભોજનમાં ભેળવાતુ સ્વાદ અને મોડમવાળુ ઘી પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજે.]

આજ્ઞા સાંભળતા જ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને ફૂછડી તરફ ધાયો, લાધા મેરને મળ્યો, અને તેને બહેનનો સદેશો કહ્યો.

પોતાને માટે બહેનને માથે આવી પડેલી આફતથી લાધવાના કોમળ કાળજામા ભારે આઘાત થયો, પણ શુ કરે ? બહેને મંગાવેલી સામગ્રી—મળી આવ્યા તેટલા અગરચદનના કાષ્ઠો, અબીલગુલાલના પડા, કંકુ, નાડાછડી ચૂદડી, મોડિયો, શ્રીફળો અને ઘીના ભરેલા બે ડબ્બા નાખીને તેણે બે સાંઢણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી. અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ચડીને બેનના છેલ્લા દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કાટવાણે પહોચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રગ બદલાઈ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલા જોયેલુ નીરવ કાટવાણું આજે નહોતુ આજે તેમા અનેક શરણાઈઓનો ચહચહાટ થતો હતો, અને અનેક ત્રબાળુ ઢોલ ધ્રબુકી ધ્રબુકી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યા હતા. મધરાતે મીઠા ગળે સ્ત્રીઓ મગળ ગીતો ગાતી હતી. સૌને મોખરે લાબા અને છૂટા કાળા કેશવાળી, વિશાળ લલાટમા કેસરની પિયેળવાળી અને ભવ્ય મુખમુદ્રાવાળી જાસલ હાથમા શ્રીફળ લઈ મદ પગલે ચાલતી હતી આજે એની કેડી કરવાની તો શું પણ તેની તેજભરી કાંતિ સામે જોવાની પણ માનવીઓની તાકાત નથી.

જમાલ ... ગઈ હોય તેવી ભાગ્યુદા
ભાગ્યશ્રી ... ના આશાન પ્રગટ
ની દેહી હતી.

આગળે પાદર ... માટે એ ખડકાણી છે ત્યાં હતા તે નીકળી
આગળ તંબૂના ... ને મહિલાના ... સાથે
મંડળનાં ભજનની ધૂમ મચી રહી છે. આવ્યા, પોકાર્યાં,
જેઓ, અને એમ અનેક દુઃખિયા આવીને ... ની પગે
ને છે, આશીર્વાદ મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને મતી પોતાને
રે ગામ બહાર ખડકાયેલી ચિતાને પહોંચવા આગળ ચાલે છે.

... ચિતા પાસે પહોંચી નજરની ત્યાં તો ... પોતાની
પત્ની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો એની આંખમાં આજે આંસુ-
બાદશે રેલી રહ્યાં હતાં.

સતીને પગે લાગતાં તે બોલ્યો. 'આઈ, મારું ...
... પગલાંએ તારી આ ... છે.'
... આશીર્વાદ અને આત્મન આપતી ... બોલી. 'ભાઈ,
એવું બોલ્યું ના બોલ ના! પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન
થઈને—અરે! આઈ ... ને પૂજવાની વળી ... બન્ને લોક ...
હવે હું માનું ત્યારે ... દરિયાવર ...'

એક ... બોલ્યો. 'આઈ ..., ... માટીના ખોટે માર
ભાઈ લોકો તમને ..., પણ તમે તો સિધાવો છો, ...
ભાઈની શી ગતિ?'

આ વાણી સાંભળી ... થની અને બોલી 'પુનર
ક્યાં? એને મારી પગે લાગે.'

... મની મારી પુનસરી તે વખતે બાયડીઓના ટોળા પા
ક્યાંયે સંતાઈ ગઈ હતી પોતાનું કાણું મોં એ સતીને ...
બતાવી શકે? છતાં વકરાયેલા વાઘની પેઠે છલંગ મારતો
સ્ત્રીઓના ટોળામાં ગયો ને ... મારતો તથા ચોટલો ઝાલી ...

૧૧. કામળીનો કોલ

'આ ગામનું નામ શુ ભાઈ?'

'નાગડચાળું, ક્યા રે'વા?'

'રે'વું તો મારવાડમા હીગળાજની જાત્રાએ નીકળેલ છુ, બાપા!'

'ચારણ છો?'

'હા આંહી રાતવાસો રે'વુ છે, કોઈ રજપૂતનું ખોરડું

છે આંહી?' ડેલી છે ને ગઢવા!

'હા, હા દરબાર સાગાજી ગોડની ધાગી

સરભરા કરવામાં અમારા સાગાજી

ા હાકી 'જાઓ, કવિઓની સરભરા કરવામાં અમારા સાગાજી

રનો કચ્છમા જોટો નથી, ગઢવા! હાકો પાધરા.'

એટલુ કહીને રાતના અંધારામાં એ ગામનો આદમી સરી

ા. ખૂણે ઊભો રહીને તાલ જોવા લાગ્યો. 'આજ બેટાને બરા-

ર ભેખડાવી મારુ. બેટો સાંગડો ગામ આખાના વાછડા ચારે,

ને હું કોટવાળ તો યે મારા ત્રણ વાછડાની ચરાઈની કોરી માગી

હતી દીકરે! આજ આ ગઢવો જો એને ભેટી જાય, તો એની

ખરેખરી ફજેતી થવાની ગઢવો મારવાડનો છે. એટલે મોઢું પણ

જબ્બર ફાડશે ને સાગોજી દરબાર શું ચૂલા માયલી ચપટી ધૂળ

આપશે? ગઢવો નફ્ફ્ટ પાનીઆનો લાગે છે, એટલે સાંગડાની

ફજેતી આખા કચ્છમા ફેલાવશે આજ મારું વેર વળશે હું

નાગડચાળાનો કોટવાળ!' એમ બબડતો, મૂછો આમળતો એ

આદમી અંધારેથી નજર કરતો ઊભો રહ્યો.

અમરાગામમાં ગાડું ઊભું રાખીને બારોટજી બૂમો પાડવા લાગ્યા કે 'અરે ભાઈ! આંહી દરબાર સાંગાજી ગોડાની ડેલી ક્યાં છે? કોઈ દરબાર સાંગાજીનું ખોરડું દેખાડશો? અમે પરદેશી છીએ.'

એક નાનકડા ઝૂંપડાનું બારણું ઊઘડ્યું. અંદરથી ભરવાડ જેવો મેલોઘેલો ગંધાતો જુવાન બહાર આવ્યો. હાથના ધીંગા કાંડાંમાં ફક્ત રૂપાનાં બે કડલાં પહેરેલાં. ગજ ગજ પહોળી છાતી હતી. મૂછો હજી ફૂટતી આવતી હતી.

'કોનું ઘર પૂછો છો?'

'બાપ! દરબાર સાંગાજી ગોડની ડેલી ક્યાં આવી?'

'આંહી કોઈ સાંગાજી દરબારની ડેલી તો નથી. પણ હું સાંગડો ગોડ નામનો રજપૂત છું, ને આ મારો કૂબો છે. મારી બુઢ્ઢી મા છે. તમારે શું કામ છે?'

'ભાઈ! મારે દરબાર હોય તો યે શું ને તું કૂબાવાળો રજપૂત હો તો યે શું? મારે તો રજપૂતને ખોરડે એક રાતનો ઉતારો કરવો છે. હું ચારણ છું. હીંગળાજ જાઉં છું.'

'આવો ત્યારે' કહીને સાંગડે ગઢવીને ઝૂંપડામાં લીધા. એની બુઢ્ઢી મા પાડોશીઓને ઘેર દોડી ગઈ. તેલ, ઘી, લોટ, ચોખા ઉછીના આણીને વાળુ રાંધવા માંડી. દરમ્યાન સાંગાને ઓળખાણ પડી કે એ તો ભાદ્રેજ ગામના કવિ ઈસરદાનજી પોતે જ છે.

'આપ પંડ્યે જ ઈસરદાનજી! જેને કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને મરુધર દેશનાં માનવી 'ઈસરા પરમેસરા' નામે ઓળખે છે?'

હસીને ઈસરદાનજી બોલ્યા, 'હું તો હરિના ચરણની રજ છું, ભાઈ! જગત ચાહે તેમ ભાખે.'

'કવિરાજ! તમારી તો કૈં કૈં વાતું થઈ રહી છે. એ બધી સાચી છે?'

'કઈ વાતું, બાપ ?'

'લોકો ભાખે છે કે તમે તો જુવાનીમાં જોગમાયા જેવાં કવિપત્નીને હાકરિયો વીછી કરડાવ્યો ને મોત ફગાવ્યુ ?'

'જુવાનીના તોર હતા બાપ સાંગા ! હસવામાથી હાણ્ય થઈ ગઈ. ચારણ્યે મને વીંછી કરડ્યાની બળતરા થાતી દેખી મેણુ દીધું. મેં એને પારકાની વેદનાનો આતમ–અનુભવ કરાવવા સારુ વનનો વીછી લાવી કરડાવ્યો. ચારણીનો જીવ નીકળી ગયો.'

'હે દેવ ! આઈ પાછા નગરમા અવતરીને આપને મળી ગયાં એ વાત સાચી ?'

ભાઈ ! ઈશ્વર જાણે, ચારણી એની એજ હશે કે નહિ મને તો એ જ મોઢું દેખાણું. મને સોણલે આવી'તી ચારણી '

'દેવ ! પીતામ્બર ગુરુની તમે ખડગ લઈને હત્યા કરવા દોડેલા ને પછી પગમા પડી ગયા, એ શી વાત હતી ?'

'બાપ ! હું પ્રથમ પહેલો નગરમા રાવળજામની કચેરીમા આવ્યો. રાજસ્તુતિના છંદ ઉપર છંદ ગાવા લાગ્યો રાજભક્તિની એ કાવ્યમાં મારી બધી વિદ્યા ઠલવી દીધી હતી, કચેરીમાં રાવળ જામની છાતી ફાટતી હતી પણ હર વખત દરબાર પોતાના કાવ્યગુણી પીતામ્બર ગુરુની સામે જુએ, અને ગુરુજી દરેક વખતે મારા કાવ્યને અવગણતા માથુ હલાવે. એ દેખી દરબારની મોજ પાછી વળી જાય. મારાં લાખોનાં દાનના કોડ ભાગી પડે. મને કાળ ચડ્યો. હું એક દી રાતે મારા આ વેરીને ઠાર કરવા તરવાર લઈ એને ઘરે ગયો.

'આંગણામા તુળશીનું વન મંજરીઓ મહેક મહેક થાય : લીલુંછમ શીતળ ફળિયુ : ચંદ્રના તેજમા આભકપાળા ગુરુ ઉઘાડે અંગે જનોઈથી શોભતા, ચોટલો છોડીને બેઠેલા ખંભા ઉપર લટો ઢળી રહી છે ગોરાણી પડખે બેઠા છે. ગુરુના ઉઘાડા અંગ

ઉપર સમશેર ઝીકવા માગે હાથ તળી રહેલ, પણ આ બેનડી દેખીને મારું અરધું હૈયું ભાગી ગયું.

'પછી ગુરુએ ગોરાણીને વાત કહી કહ્યું કે 'ગોરાણી! દરબારમાં એક મરુધરનો ચારણ આવેલ છે શું એની વિદ્યાના વખાણ કરું! એના કવિછન્દો સાંભળી મારા ઉરનાં કપાટ તૂટી પડે છે પણ હાય રે હાય! ગોરાણી! એવો રિદ્ધિવંત જુવાન કવિતાને મૃત્યુ-લોકના માનવી ઉપર ઢોળે છે, લક્ષ્મીની લાલચે રાજાના ગુણગાનમાં વાપરે છે, એ દેખીને મારો આત્મા વલાય છે અહોહો! એ વાણી જો જગતપતિના ગુણગાનમાં વળે તો! તો એ કવિના ચોરાશીના ફેરા તો પતી જાય ને જગતમાં યે પ્રભુભક્તિની પરમ કવિતા રચાઈ જાય, ગોરાણી! એના હરેક કાવ્યથી સભા થભે છે. ગજા રાવળ જામની છાતી ફાટે છે, રાજા મારી સામે જોવે છે, હું અસંતોષથી ડોકું ધુણાવું છું, મારા મોળા મતને લીધે રાજાની મોજ મારી જાય છે ને જુવાન ચારણ મારા ઉપર બળીઝળી જાય છે. હું એને દુશ્મન દેખાતો હોઈશ. પણ ગોરાણી! મારા મનની કોણ જાણે! હું તો આવી રસનાને અધમ રાજસ્તુતિમાંથી કાઢીને ઈશ્વરભક્તિમાં વાળવા મથું છું.'

'બાપ સાંગા! પીતામ્બર ગુરુનું આવું કથન સાંભળતાં જ મારાં ગાત્રો ગળી ગયાં હું ન રહી શક્યો તુલશીની મંજરીઆળી ઘટામાંથી બહાર નીકળીને મેં દોટ દઈ તલવાર પીતાંબર ગુરુને ચરણે ધરી. એના ખોળામાં માથું ઢાળ્યું, અને તે દિવસથી રાજસ્તુતિને મેલીને હરિભક્તિ આદરી, મારા હરિરસ ગ્રંથના પ્રથમ દોહામાં જ મેં ગાયું કે

લાગાં હું પહેલો લળી, પીતાંબર ગર પાય;
ભેદ મહારસ ભાગવત, પાયા જેણ પસાય.

સાંગો ગોડ આ બધી બીના સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યો ત્યાં માએ વાળુ પિરસ્યું. સાંગાએ પોતાને ખભે નાખવાની એક મેલી

ઊનની કામળી પાથરીને ઈસરદાનજીને તે ઉપર બેસાડ્યા. કવિએ એ ગરીબની આછીપાતળી રાબછાશ કોઈ રાજથાળી કરતાં યે વધુ મીઠાશથી આરોગી.

જોઈને ઈસરદાનજીએ કહ્યું 'ભાઈ, મારે નીમ છે કે એક વરસમાં એક જ વાર દાન લેવું. આજ તારી પાસે હાથ લાંબો કરું છું.'

'માગો દેવ! મારી પાસે હશે તે બધુ આપીશ.'

'ફક્ત આ તારી ઊનની કામળી દે. એ પવિત્ર કામળી ઉપર બેસીને હું ઈશ્વરની પૂજા કરીશ.'

'ભલે બાપુ! પણ મને એક વચન આપો.'

'વચન છે.'

'હું વિનવું છું કે હીંગળાજથી પાછા વળો ત્યારે આંહી થઈને પધારજો. હું આપને માટે એક નવી કામળી કરી રાખીશ. આ તો જૂની થઈ ગઈ છે.'

ઈસર બારોટ વચન આપીને હીંગળાજ ચાલી નીકળ્યા. આંહી સાંગાએ કામળીની ઊન કાંતવા માંડી. વગડામાં કોઈ નદીને કાંઠે વાછડા ચરતાં ફરે, વાછડાને ગળે બાંધેલી ટોકરી રણક્યા કરે અને હરિના ભજનો ગાતો ગાતો સાંગો એની તકલી ફેરવી ફેરવીને ઊનનો ઝીણો તાંતણો કાંત્યા કરે છે. આઠે પહોર એના ઘટમાં એકનું એક જ રટણ છે કે 'મારી આ કામળી ઉપર બેસીને બારોટજી પ્રભુની પૂજા કરશે. ભેળો હું યે તરી જઈશ.'

ચાર મહિને કામળી તૈયાર કરીને સાંગો બારોટજીની વાટ જોવા લાગ્યો, અને વાછડા ચોમાસાની વાટ જોવા લાગ્યા.

વાછડાને ચોમાસું તો આવી મળ્યું, પણ સાંગાને હજુ બારોટજી ન મળ્યા. એક દિવસ આકાશમાં મેઘાડંબર મંડાયો. વાવાઝોડું મચ્યું. મુશળધાર મે વરસવા લાગ્યો અને ગામની નદી બે ય કાંઠે

અચાનકની પાણીના રેગાળા ચાલ્યા આવ્યા. સાંગો વાછડા લઈ ને સાંજ
શેરી આગે કરી ગંભી જ્યાં પડી એને ભાન કે મારી મા જાગ્ય
આ વાછડા આંહી ને આંહી ગોતજ જશે, ને હવે આ તાણ નથી
રહ્યું એમ વિચારી સાંગો વાછડાંને હાંકી પાણીમાં ઊતર્યો, બીજાં
બધા વાછડા તો ઊતરી ગયા, પણ સાંગાએ જેનું પૂછડું ઝાલ્યું હતું
તે વાછડો મઝધારમાં લથડ્યો. સાંગો તણાયો. કાંઠે ઊભેલા લોક
પોકાર કરી ઊઠ્યા કે. 'એ ગયો, એ તણાયો ' પણ એને બચાવવા
કોઈ ન પડ્યું. પાણીમાં, ગળકાં ખાતો ખાતો સાંગો પૂરની વચ્ચેથી
શુ બોલે છે ? એને બીજું કાંઈ ન સાંભર્યું :

જળ ડૂબંતે જાય, સાદ જ સાંગરીએ દિયા
કહેજો મોરી માય, કવિને દીજો કામળી

[પાણીમા ડૂબતો ડૂબતો સાંગો સાદ કરે છે કે એ ભાઈઓ ! મારી
માને કહેજો કે કવિરાજ આવે ત્યારે પેલી કામળી દેવાનુ ન ભૂલે !]

નદીઆં, વેળુ, નાગ : સાદ જ સાંગરીએ દિયા,
તાગો કાંઈ ત્યાગ, મન જાજો માઢવ તણું.

[નદીમાં કારમી વેળ આવી છે, ચારે તરફ સર્પો ફેણ માંડી
રહ્યા છે, છતા તેની વચ્ચેથી સાંગો સાદ દે છે કે 'કવિને કામળી
દેવાનુ ન ભુલજો ' એને બીજુ કાંઈ નથી સાંભરતુ હે સાંગા !
કેવો તારો ત્યાગ ? માઢવ રાજા રોજ ચારણોને લાખપસાવ દેતો,
છતાં તારા દાનની તોલે એ ન આવે]

સાંગરીએ દીધા સબદ, વહેતે નદપાણી
દેજો ઈસરદાસને કામળ સહેલાણી !

[વહેતા પૂરમા તણાતા તણાતા સાંગે શબ્દ કહ્યા કે કવિ
ઈસરદાનજીને મારી યાદી રૂપે એ કામળી દેજો]

માને એટલો સંદેશો મોકલાવીને સાંગો અલોપ થઈ ગયો.
…ીનાં મોજાં એને દરિયામા ઉપાડી ગયા.

થોડે દિવસે ઈસરદાનજી આવી પહોંચ્યા. દીકરા વિના ઝૂરતી ડોસીએ પોતાની પાંપણોનાં પાણી લૂછીને કવિને રોટલો જમાડવાની તૈયારી કરી. જમવા બોલાવ્યા. ઈસરદાને પૂછ્યું કે. 'સાગો ક્યા ?'

ડોસી કહે : 'સાગાં તો ગામતરે ગયો છે. તમે જમી લ્યો, બારોટજી !'

ચતુર ચારણ ડોસીનાં આંસુ દેખી ગયો. એણે સાંગા વિના ખાવુ-પીવુ હરામ કર્યું. ડોસીએ છેવટે કહ્યું કે : 'સાંગાને તો નદી-માતા તાણી ગઈ.'

ચારણ કહે : 'એમ બને જ નહિ. રજપૂતનો દીકરો દીધે વચને કદી જાય કે ?'

'અરે દેવ ! સાગો તો ગયો. આખું ગામ સાક્ષી છે, પણ જાતા જાતાં તમને કામળી દેવાનું સભારતો ગયો છે-હો ! પાણીમાં ગળકા ખાતા ખાતાં પણ એણે તો તમને કામળ્ય દેવાની જ ઝંખના કરી'તી.'

'સાંગાના હાથથી જ કામળી ન લઉં તો હું ચારણ નહિ. ચાલો, બતાવો, ક્યાં ડૂબ્યો સાગો ?'

ડોસી કવિને નદીને કાંઠે તેડી ગઈ, અને કહ્યું કે: 'સાગો આંહીં તણાયો.'

'સાગા ! બાપ સાગા ! કામળી દેવા હાલ્ય !' એવા સાદ કરી કરીને કવિ બોલાવવા લાગ્યા. દંતકથા કહે છે કે નદીના નીરમાંથી જાણે કોઈ પડઘા દેતું હતું. કવિને ગાંડો માનીને ડોસી હસતી જાય છે. વળી પાછી રોઈ પડે છે. ત્યાં તો નદીમાં પૂર ચડ્યું. પાણીના લોઢ પછાડા ખાઈ ખાઈ કોઈ રાક્ષસોની જેમ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ફરી કવિએ સાદ દીધો કે 'સાગા ! કામળી દેવા હાલજે, મારી કામળી ! હરિની પૂજાને મોડું થાય છે !'

[illegible]

[illegible]

(નાગરઆળાના હે ઠાકર ! તમે કાંઈ [illegible] [illegible] સાગાને એક કામળીને ખાતર એટલો બધો વખાણીને તમારા પણ શિરોમણિ ના માટે બનાવું છું [illegible] એ તો [illegible] દાતાર કર્યો [illegible] દાતાર હોય તેનું [illegible] કીર્તિના [illegible] ઉપર ચડી શકે છે, આમાં દાનની વસ્તુની કિંમત નથી, પણ એક વાર મુખથી કહેલું દાન મગતાં મગતા પણ દેવા માટે તરફડવું એની બલિહારી છે.]

૧૨. આંચળ તાણનારા !

'હરિકા. [illegible] માનીને કોઈ [illegible] ! [illegible] વાર [illegible] [illegible] જોઈને [illegible] કૂવાનો વધી આવ્યા ?'

[illegible] ગીરિમાં [illegible] જે [illegible] ગોકળીઆ [illegible] બાજુથી [illegible] ઝાડીમાંની [illegible] ગોવાળના [illegible] ગામને [illegible] એમના [illegible] ઉપર [illegible] ગામ નગરથી [illegible] લોકોના [illegible] તમારી [illegible] છે [illegible] ઉપર [illegible] માર્ગે [illegible] જાય છે. [illegible] સ્પષ્ટ [illegible] જતા આવે [illegible] આ [illegible] પાકના [illegible] પડતા જતાં ગયા છે [illegible] [illegible] ગોવાળની [illegible] આવતી નથી. [illegible] જાણે [illegible] ! [illegible] માટીની [illegible] !' [illegible] છે : 'બાપ [illegible] ! [illegible] એમના [illegible] વાંસ [illegible] છે

એ સાંભળીને [illegible] [illegible] ચાર [illegible], [illegible] કાંઠામાંથી [illegible] પગોમાંની છે. [illegible] ચાર [illegible] પોતાના ઉપર [illegible] માર્ગે [illegible] છે. [illegible] ને [illegible] કરીને [illegible] ગામને [illegible] ગાડીને [illegible] પણ [illegible] કરીને [illegible] પડે છે ?' [illegible] કાન [illegible]

'આ વાત [illegible] કાના [illegible] કોઈ ભાઈ માણસ [illegible] કેવું [illegible] સાંભળી [illegible].

'આ વાર નથી શીમાડે કોઈક ભાઈ માણસ [illegible]'

બાવે છે. એકલવાયુ લાગે છે'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ટીકર આવજે તમારી ભેગુ હશે તો કાંઈ દઉં : અટાણે આખા ખાનામાંથી ક્યાં તાગવવા બેઠીઓ ! અમારી વાંસે વાર વહી આવે છે '

'તમને ખમ્મા મારા વીર ! પણ મારા બાપ ! મારી ચારે ભગરને કાંઈ ગોતવી પડે ? જો આ ઊજળી મારી લાખણિયું. એકદુઝાર ભેંસુમાં ય નોખી તરી નીકળે ! મે એ ચારેની બહુ ચાકરી કરી છે મારા બાપ !'

'ઠીક આઈ, તારવી લ્યો તમારી ચાર ભેંસુ '

ચારણીએ એની ચારે ભગરીને નામ લઈને બોલાવી કાન ફફડાવતી ને પૂંછડાં ઉલાળતી ચારે ભેંસો નોખી તરી ગઈ. પણ ત્યાં તો રજપૂતોની આંખ ફાટી ગઈ. એ કાળી ભમર કાયા' ગળામાં હાસડી આવી જાય એવી *સાંકળ : કપાળમાં ધોળી ટીલડી' અધમણ દૂધ ભરેલા આઉ, એવી ભેંસો કોને ગળેથી છૂટે ?

જાડેજાઓએ એકબીજાની સામે મિચકારા માર્યા. ફાટેલ જુવાનડા હતા તે બોલી ઊઠ્યા 'એ બાઈ. ઈ ચાર ભેંસુંનાં આંચળ કોણ તાણશે ખબર છે ! જે અમારી પાસે પોતાના આંચળ તણાવતી હશે ઈ, બીજીના હાથ ભોઠા પડશે ભોંઠા.' બોલનારાઓની મેલી નજરો બાઈની છાતી ઉપર રમવા લાગી

ચારણી થભી ગઈ. એની જબ્બરદસ્ત છાતીમાં જાણે ધમણ ધમવા લાગી. કાળી વાદળીમાંથી વીજળી ઝબૂકે તેમ કાળી કાળી બે આંખોમાંથી ઝાળ ઊઠી. સુકોમળ હાથે કમરમાંથી છરો કાઢીને એણે પોતાના બે ય થાનેલા કાપી નાખ્યા. જુવાન રજપૂતોની સામે ફેંકીને કહ્યું કે 'લ્યો, આ લ્યો બાપ, તાણ્યા કરજો, અને ધરાઈને દૂધ પીધા કરજો !'

છાતીએથી ધખ ધખ લોહીની બે ગૌમુખી વછૂટી રજપૂતો કાંપતા કાંપતા જોઈ રહ્યા ચારણી ત્યાંથી ઘેર ભાગી ઘેર આવી ગાડું જોડાવી એના ભાઈ કેશવદાસ રતનાની પાસે પહોંચી જઈને કહ્યું કે 'ભાઈ ! મારાં આંચળ તાણવા આજ ટીકરના રજપૂતો આવ્યા'તા, તું ચોટીલે જાજે ને આપા મૂળુ ખાચરને બોનના ઝાઝા જુવાર કેજે.'

એટલું કહીને એણે થાનેલા ઉપર બાંધેલું લૂગડું છોડી નાખ્યું. એના પ્રાણ ત્યાં ને ત્યાં નીકળી ગયા

* સાંકળ=ગરદન. જે ભેંસની ગરદન બહુ ઝીણી હોય તેના શરીર ઉપર લોહી ખૂબ હોય.

બહેનના દેહને દેન દઈને કરાળાળા ગાગણ ગોદીલ ગાદ્યો

ચોટીલાના મૂળુ ખાચરને તો આપણી પાંચાળ આખીએ પૂજ્યો છે. લટફાટ અને અત્યાચારના એ જુગમાં મૂળુ ખાચરની તો નાડી ધોઈને પેટપીડવાળી બાઈઓને પાતી હતી. મૂળુ ખાચર ઘોડે બેસીને માર્ગે ચાલ્યા જતા હોય, ખરો ઉનાળો જેગના અંગારા વરસાવતો હોય, અને એમાં જો કોઈ આવીને કહે કે 'બાપુ, મારી ઘરવાળીને આડું આવ્યું છે' તો એ કાઠી ત્યાં ને ત્યાં થંભી જતો તે જ જગ્યાએ ધારીઓ નાખીને હાથમાં મુરજની માળા લઈ બેસી જતો, અને હોકાની ચલમમાંથી ચપટી રાખ નાખીને એ પાણી આપતો. આવનાર ધણી પોતાને ગામ જઈને એ પાણી પોતાની બાયડીને પીવાડે, અને પાછો જઈને દરબારને કહે કે 'બાપુ આડું ભાગી ગયું.' ત્યારે મૂળુ ખાચર એ તડકેથી માળા ફેરવવાનું બંધ કરીને પાછા ઘોડે ચડે. ત્રણ કલાકમાં જો આડું ભાગ્યાના ખબર ન આવે તો પ્રાણ કાઢી નાખવા માટે તરવાર પણ તૈયાર રાખીને જ બેસતા.

એક વખત ઉદેપુરના રાણાને કોઢ નીકળ્યો. એણે મેવાડમાં વાત સાંભળી કે કાઠિયાવાડના દરબાર મૂળુ ખાચર પરનારીસિદ્ધ પુરુષ છે. એનું નાહેલું પાણી લાવીને રાણાજી નાહે તો કોઢ ટળે. રાણાના માણસો ચોટીલે પહોંચ્યા દરબારના માણસો સાથે મસલત કરી. દરબારનું નાહેલું પાણી એક દિવસ તાવડામાં ઝિલાઈને મેવાડને રસ્તે પડ્યું. પાછળથી મૂળુ ખાચરને એની ખબર પડી એના પરિતાપનો પાર ન રહ્યો એણે વિચાર્યું કે 'હાય! હાય! રાણાનો કોઢ નહિ મટે તો જગતમાં મારે માટે શું કહેવાશે? એ કરતાં તો મરવું શું ભૂડું'?' એ ઉદેપુર પહોંચ્યા છાનામાના જઈને રહ્યા. લોકોને ઢેથી જ્યારે એણે એ પાણી વડે રાણાનો કોઢ મટ્યાની વાત ણી, ત્યારે એને નવો અવતાર આવ્યો. ચોટીલે પાછા વળ્યા.

વિયગ તાણુનાદ!

એવા ડેલતાં યુગને ને માનવીને આવે કેમ કરીને જન્મારે ?
મોં લાવીજો.

મૃગ માનવીઓ, આવું યું નાનાજન!

આરસા ૬ઠ તો, તું નર એવા આવનો ઈશ્વનિ

[તે નામ મહારના પુ મૃગ આવ્ય! તેમ માનીને તારી

હોય તેની જેમ છે, જાણે નથી સમજવાની, પણ તું પોતે

સાથે ન સરખાવી. આખા નામ છે માનવીનો જે,

તો દેવ છે.]

મિત્ર જમના ખેત ઝોરી વારીઓ જોવાના મૃગ આગર

ગામતરે જતા હતા. એવા મન—ના જમાનાને હતા એમા આગે

રસ્તે આવતા કેવાડી ઘોડીના અસવાર ઉપર એની નજર પડી, પૂછ્યું

' ભાઈ, પાવાગઢના ઉપાડે માથે વાગનારે આ શું બાંધ્યું છે? પાડી

કે પવિત્ર કાંઈ ઠાં નથી બાંધેલ?'

અસવાર નજીક આવ્યો જવાબ આપ્યો ' આપા, આ તો

કેશવદાસ નડી '

' ગઢવા રામ, રામ! આગ ઉપાડે માથે કાં?'

કેશવદાસે ગમગમ ન કર્યા. એની આંખોના આંસુડા હતા. એણે

દુહો ગાયો.

' જેનાબર! જનમ્યું તગ્યું, ધાયું કાન ધર્યું,
કાડી! કટક કર્યું, મૂળવા! ટીકર મારવે.

' તું જેગા આચના પૌત્ર મૃગ આચર! ચાચકની—ગામગુની
ચીસને કાને ધરજો. તું કાડી! દળકટક લઈને ટીકર ગામને ગેળી
નાખજે! પછી જ રામ નામ કરજે. પછી જ તું માથું ઢાંકીશ
આજ હું કયા શરવીરની લાજે માથું ઢાંકું ' હાય હાય મૃગ આચર!
પાંચાળમાં કોઈ સૂરજ—પુતર નથી રહ્યો ત્યારે જ સાહેબ રજપૂતો વગડામાં
અંતરિયાળ આપણી બેનદીકરીયું ના થાન ઉપર નજર નાખે!'

' કેશવદાસ, તમે આ શું બોલો છો?'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હીરજીએ પિતાની પથારી [illegible] પૂછ્યું, 'બાપુ! [illegible] કેમ બોલતા નથી? પાચાણમાં [illegible] મોતથી ડરી ગયા, બાપુ, જીવતરમાં [illegible]'

'બેટા!' મરતા મરતા બાપ હીરજીનો હાથ ઝાલીને કહે 'તારો બાપ મોતથી ન ડરે; પણ મારા જીવતરનું એક કામ બાકી છે; ટીકર ભાંગી હતી, પાચાણીના થાન નાખવા આવનાર સાહેબ

આંચળ તાણનારા !

રજપૂતોના પ્રાણ તાણવા હતા, પાંચાળની
પૂતોથી ન દેખી શકાયા હવે પાંચાળીઓ પોતાની દૂધભરા ...
જેવી છાતિયું ક્યાં સતાડશે ?'

દીકરાએ આખી કથા જાણી લીધી કહ્યું કે 'બાપુ! એમા
મોટી વાત છે? બાપના કરજ તો બેટાઓ ફેડતા જ આવેલ
લ્યો, આ પાણી મૂકું છું કે તમારું તેરમુ કરીને ચૌદમે જ દા'ડે
કર માથે મીઢાંના હળ જોડાવુ '

'બસ બાપ!'

'ત્યારે કરો સદ્‌ગતિ.'

મૂળુ ખાચરનો જીવ ચાલ્યો ગયો, એના કારજ ઉપર સોરઠની
ત્રણ પરજોના કાઠીઓ ભેળા થયા. ડાયરાને જમાડીજુટાડી તેરમાની
રાત્રે આપા મૂળુના પુત્રે સહુને ટીકરના રજપૂતોનુ પાપ જાહેર
કર્યું. તમામ કાઠીઓએ ત્યાંથી પરબારા જ ટીકર ઉપર ચડવાનો
ઠરાવ કર્યો.

મોડી રાતે સહુ સૂતા તે વખતે મૂળુ ખાચરના બુઢ્ઢા ચારણે
છાનામાના ગઢમા જઈ ને જુવાનને કહ્યુઃ
'બાપ, વાસેથી જાગત વાતુ કરશે '

'શી વાતુ, દેવ?'

'કે બાપને વચન આપતી વખતે તો એકલો જશ ખાટો ગયો,
અને અંતે બાયલો ત્રણ પરજુની મદદ લઈને ગયો!'

'દેવ તમારા વેણ એક લાખ રૂપિયાના.' પ્રભાતે ઊઠીને એણે
માનોને કહ્યુ કે, 'હમણા તો સહુ પધારો, પછી ટીકર ભાગવાને
સ દગવશુ.'

ત્રણે પરજ વીખાઈ ગઈ દીકરો એકલો પોતાના જ ઘે
ઈને ચડ્યો ટીકર ભાગ્યુ, ... કેશવદાસને ટાકાણ્યુ ગામ દીધુ.

૧૩. મોત સાથે પ્રીતડી

આગરે ત્રણેક વરસ પહેલાં, પાલીતાણાની ગારિયાધાર વાળી ગાદી ઉપર કાંધાજીના કુંવર સવાજી ગોહિલ રાજ કરતા હતા અઢારેક વરસની અવસ્થા હતી લોહીના ટીપેટીપામાંથી જુવાની પોકાર કરતી હતી 'મને રમવા દે; મોતની સાથે રમવા દે ' જુવાનીમા જ મોતની સાથે પ્રીતડી બાંધવાનો એ શૌર્ય-જુગ ચાલતો હતો

એક દિવસ કચેરીમા દરબારના વૃદ્ધ મામાને દમ ચડ્યો ઉધરસ ખાતા ખાતાં એના મોંમાથી લાળ પડી ગઈ, સવાજીએ મોં મલકાવી કહ્યું 'અરે મામા, ગઢપણમાં ય માણસને જીવવુ શે ગમતુ હશે? આ દમ ચડે, નાકે લીટું વહી જાય, મોઢે લાળું વરસે એમાં હવે શી મઝા પડે છે?'

મામા બોલ્યા કે 'ભાઈ, શું કરવું? મોત આવે ત્યારે જ છૂટકારો થાય ને!'

'મોત તો આપણે બોલાવીએ ત્યારે હાજર જ છે ને મામા! ઈશ્વર ક્યા આડો હાથ દેવા આવે છે?'

'એ તો વાતો થાય બાપ! પ્રાણ કાઢી નાખવા એ કાંઈ રમત વાત છે?'

'ના મામા! વાત નહિ, સાચું કરી બતાવુ. લ્યો. આ પ્રતિજ્ઞા ત્રીસ વરસે મારે દેહ પાડી નાખવો '

આખી કચેરીનાં મોં કાળાં પડી ગયાં. સહુ સમજતા હતા કે સવાઈની પ્રતિજ્ઞા એટલે લોઢે લીટી. માગનારને મરવા જેવું થઈ પડ્યું.

સવાઈનાં બહેન સાસરે હતાં, ત્યાં એને ખબર પડી. બહેન ગારિયાધાર આવ્યાં. ભાઈની પાસે કાપડાની માગણી કરી. ભાઈ કહે : 'બોલો બહેન, જે માગો તે આપું.'

'ભાઈ, હું માગું છું કે તું પાંચ વરસ વધુ દેહ રાખ્ય.'

હસીને સવાઈ બોલ્યા : 'અરે બહેન! મૂરખી! પાંચ વરસ વધારે જીવું તો તારી પાસેથી ઊલટું કાપડું લીધું કહેવાય. માટે આ ગણ ત્રીસ વરસમાંથી પાંચ વરસ તને કાપડામાં કરું છું. એટલે હવે હું ત્રીસને બદલે પચીસ વરસે દેહ પાડીશ.'

ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોતી રોતી બહેન ચાલી ગઈ. ભાઈનું બોલ્યું દૈવથી ફરે તેમ નહોતું, બહેન ભાઈને બરાબર ઓળખતી હતી. મોતની વાટ જોતાં જોતાં સવાઈના વરસ વીતવા લાગ્યાં, પણ ધીંગાણાનું ટાણું જ ન આવે. ઘણે ઘણે ઠેકાણે જઈને મસ્તી કરી આવે, પણ કોઈ એની સાથે લડવા જાય નહિ. પછી પોતાના વાવડી ગામને પાદર કુગાણીઓ નામે એક મોટો ભયંકર કૂવો છે, તેના ઉપર એક વેંત પહોળું પાટિયું મુકાવીને પોતે પાટિયા ઉપર ઘોડો નાખ્યો; એમ સમજીને કે પાટિયા ઉપરથી ઘોડો લથડે એટલે કૂવામાં પડીને જીવ કાઢી શકાય, કારણ કે જુદ્ધ મળતું નથી, અને આપઘાત કરવા કરતાં આવી રમત રમવામાં જ ઊકલી જવું વધુ સારું. પણ તોય ઘોડો ન લથડ્યો.

પછી સવાઈએ એક દિવસ ભાદરને કાંઠેથી જેતપુરના કાઠીઓની કાઠિયાણીઓનું હરણ કર્યું. બાઈઓને ગારિયાધાર લાવીને, સગી બહેનોની રીતે રાખી.

ગારિયાધારને પાદર એક દિવસ કાઠીઓની જંગી ફોજ

આવીને ઊભી રહી. સવાજી પણ ગણગણાટ ગણીને હાજર થયા. સામસામી બે હાર કરીને કાઠીઓની ફોજ ખુલ્લે રસ્તે ઊભી હતી. સામે ઊભા રહીને સવાજીએ કહ્યું. 'શૂરવીરો, સાંભળો! તમે ભગભગ તલવાર વાપરજો. તમારી ફોજ સોંસરો હું મારો ઘોડો દોડાવવાનો છું. તમારી બાઈઓને મેં મન વચન કાયાથી માબહેનો ગણી છે કે નહિ તેની સાબિતી બતાવું છું.'

એમ કહીને એણે કાઠીઓની ફોજ વચ્ચે પૂરપાટીએ ઘોડો નાખ્યો. સામે તલવારોની ઝીક બોલી. પણ સત્યવાદી ઘોડેસવાર સાવ કોરેકોરો સામે કાંઠે નીકળી ગયો. કાઠીઓની તલવાર સામસામી જ અથડાઈ.

સામે પડખેથી ફરીવાર સવાજી બોલ્યો કે 'શૂરવીરો! આખા જગતની બાઈઓને મે મન વચન કાયાથી માબહેન ગણી છે કે નહિ તેની સાક્ષી હવે જોજો.' એમ કહીને પાછો ફોજ વચ્ચે ધસ્યો. ખડિંગ! ખડિંગ! ખડિંગ! કાઠીઓની તલવારો સામસામી અફળાઈ. સવાજી સહીસલામત પાર નીકળી આવ્યો

પછી એ બોલ્યો. 'હવે તો આવો, શૂરવીરો! સ્વર્ગને મારગે મને વળાવવા આવો.'

એકલો સવાજી આખી ફોજ સાથે લડીને મરાયો. આજ કવિ એના બિરદ ગાય છે કે,

કાંધાઉત સવે અખીતાત કીવી.
જુગે જુગ વચાણી ખ્યાત જકી
ફૂવા પર ઢાંકિયો અસવ જીવ તરણુ કરી
મુવો વરસ પચીસે ગોહીલ માંઝી.

[કાંધાજીના પુત્ર સવાજીએ એવું કામ કર્યું કે એની કીર્તિ જુગેજુગ વચાય છે જીવતરને તરણા જેવુ ગણીને એણે કૂવા ઢાંક્યો, અને આખરે પચાસ વરસે એ મર્યો]

૧૪. કરપડાની શૌર્યકથાઓ

૧. 'સમે માથે સુહાગણ'

પહેલો પ્હોર રેનકા, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણ કંકુની લોળ.

જુવાન કાઠી જુગલની મિલન-રાતનો એવો પહેલો પહોર હતો. દીવડો ઝાકઝમાળ બળે છે. બાવીસ વરસનો સામૈયો ખાચર પાંચાળના ડુંગરામાં રમી રમી ગતોચોળ બનેલો કાઠી જુવાન એ રાતે કોઈ સુગંધી કેવડા સમો ફોરે છે, એને રોમેરોમથી પહાડની જુવાની મહેકે છે, અને હજી પરણીને તાજી ચાલી આવતી કાઠિયાણી પિયુ ભેળી હીંગળોકિયે ઢોલિયે બેઠી બેઠી કંકુની પૂતળી જેવી દીસે છે.

વાતો કરતાં કરતા ઓચિંતાની કાઠિયાણી ઓઝપાઈ ગઈ, એનું મોં કાળું પડી ગયું. સામૈયા ખાચરે પૂછ્યું . 'શું છે! કેમ ચકળવકળ જુઓ છો?'

'કાઠી! મને આ ઓરડામાં કોઈક ત્રીજા જણનો ઓછાયો ભળ્યો લાગ્યો.'

'લે ગાંડી થા મા ગાંડી! કો'ક સાંભળશે તો તને બીકણ કહેશે. આંહી કોની મગદૂર છે કે પગ દઈ શકે? ડેલીએ મારો સાવજ લાખો કરપડો ચોકી દઈ રહ્યો છે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible] થોડીવારે [illegible] [illegible]

[illegible] બેગી થઈ અને પછી [illegible] [illegible] બીજો કોઈ જ નથી, એનો સગો ભાઈ [illegible] જ છે [illegible] ગરાસનો લોભ લાગ્યો છે, ભાઈને

મારી મારીને એને મોં ભેળી કરવી છે; ને આજ જ એ આડી કજાને લેવા આવશે '

વસતી ચુપ રહી માંહોમાંહે સહુ ગુસપુસ કરવા માંડ્યા કે: 'ભાઈએ ભાઈઓ વઢે એમાં આપણે શું ? કયે સવાદે આપણે માથાં કપાવીએ ?'

ડાભો કાઠી લાખો કરપડો બોલ્યો · 'ભાઈઓ, આવો આપણે ઠરાવ કરીએ, કે આજથી સુદામડાનો ધણી કોઈ એક જણ નહિ; એક ગરાસ ખાય અને બીજા સહુ એની મજૂરી કરે એમ નહિ: આજથી 'સગે માથે સુદામડા': એટલે જેને ઘેર જે જે કંઈ ગરાસ ચાસ હોય તે આજથી એની અઘાટ માલિકીનો: સુદામડાની વસતી જ સુદામડાનો રાજા. ખબરદાર ! આપો લાખો ખાચર આવે કે મોટો ચક્રવર્તી આવે, આપણે એકેએક સમશેર લઈને સુદામડાનો બચાવ કરવાનો છે. છે કબૂલ !'

વસતીએ કબૂલ કર્યું. તે દિવસથી, સંવત ૧૦૦૬ની આસપાસથી 'સગે માથે સુદામડા' બન્યું. સહુને પોતપોતાની જમીનના અઘાટ હક્ક મળી ગયા * સહુને 'મારું સુદામડા' 'મારું સુદામડા' થઈ પડ્યું. પોતાપણાનો કોટો ફૂટ્યો.

૨

'ધિરજાંગ ! ધિરજાંગ ! ધિરજાંગ !' કાનના પડદા તોડી નાખે તેવા ઘોર નાદ કરતો ખૂંગીઓ ઢોલ બજવા લાગ્યો, અને સુદામડામાં રાજગઢના કોઠામાં ચારણુની વાર્તા થંભી ગઈ. જુવાન

*આજ સુધી પણ એમ જ છે. વસતીના અઘાટ હક્કો પાછા ઝૂંટવી લેવા સારું સુદામડાના દરબારો ઘણી ઘણીવાર અદાલતોમા લડ્યા છે, પણ વસતીના હક્કો કાયમ રહ્યા છે.

કાઠીડાઓનો ડાયરો ગુલતાન કરતો બેઠો હતો. તેના હોશકોશ ઊડી ગયા

માણસોએ દોડતા આવીને કહ્યું કે, 'પીંઢારાનું પાળ આવ્યું. આથમણો ઝાંપો ઘેરી લીધો.'

જુવાનો સામસામા જોવા લાગ્યા, ગામમાં કોઈ મોટેરો હાજર નહોતો. લાખો કરપડો તમામ મોટેરાઓને પાળમાં લઈને નળકાંઠા તરફ ગયો છે સોળ સોળ અને અઢાર અઢાર વરસના ઊગતા જુવાનો દિગ્મૂઢ બનીને બેઠા રહ્યા. હાય હાય કાળઝાળ પીંઢારાઓનું કટક આવ્યું. કાચા મૂળાની જેમ સહુને કરડી ખાશે!

ડેલીની પછવાડેની બારીએથી એક ધીરો અવાજ આવ્યો. 'જેઠસૂર! ભોજ! નીકળી જાવ! ઝટ નીકળી જાવ!'

બે જુવાનોએ પાછલી બારીએ નજર કરી નીચે બે ઘોડાં સાબદાં કરીને એક આધેડ આદમી ઊભેલ છે. ઈસારો કરે છે કે: 'બેય જણા ઝટ ઊતરી જાવ. ચડીને ભાગવા માંડો.'

બેય જુવાનો જીવને વહાલો કરીને કોઠેથી ઠેકવાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો જેણે વાર્તા માંડી હતી તે ચારણે બેયની વચ્ચેથી બારીની બહાર ડોકું કાઢ્યું: 'કોણ માણસૂર ખવડ? આપો માણસૂર ખવડ ઊઠીને, કરપડાઓનો ભાણેજ ઊઠીને અટાણે ગામના જુવાનોને ભગાડે છે? અરે! પેટના દીકરા ભોજને તો ઠીક, પણ સુદામડાના શિરોમણિ લાખા કરપડાના દીકરા જેઠસૂરનેય ભગાડે છે? હાય રે હાય આપા માણસૂર ખવડ! કાઠીઓનું આથમી ગયું કે?'

'લે બસ કર કાળમુખા!' એમ બોલીને એ ઘોડાવાળો માણસૂર ખવડ જુવાનોને લલચાવવા માંડ્યો: 'બેટા ભોજ! ભાણેજ જેઠસૂર! જીવતા હશું તો સાતવાર સુદામડું ઘેર કરશું ભીંત હેઠ બીંસાઈ નથી મરવું ભાગો, ઝટ ભાગો!'

માણસૂર ખવડનો દીકરો ભોજ તો ખાબકી પડયો, ઘોડીએ ચડી ગયો, પણ જેઠસૂર ચારણની સામે જોઈ રહ્યો ચારણે કહ્યુ: 'બાપ ઘેર નથી ને તુ સુદામડુ છોડીશ? અને 'સમે માથે સુદામડુ' શુ ભૂલી ગયો? આજ લગી ગરાસ ખાવો ગળ્યો લાગ્યો! ને રક્ષા કરવાને ટાણે તુ તારા મામા માણસૂરની ઘોડીએ ચડી જીવ બચાવીશ? જેઠસૂર!'

બહેને જવાબ દીધો. 'કાકા! મારા ભોજનુ શુ થાશે?'

સૂદામગઢ સૂનો કરે (જો) જેઠો ભાગ્યો જાય,
(તો) એભલ ચાંપો આજ, લાજે લાખણશીઆઉત!

[હે લાખા કરપડાના દીકરા જેઠા! જો સુદામડુ મૂકીને તું આજ તારા બાપની ગેરહાજરીમા નાસી જા, તો કાઠી કોમના વીર ×ચાપરાજ વાળા અને એભલ વાળાના નામને કલક ચડે]

ચારણની આખો લાલ ચટક બની ગઈ કોઠો હલમલી ઊઠયો દેવીપુત્રનું મુખ દીપી રહ્યુ એ દેખીને જેઠસૂરે કહ્યુ કે. 'મામા બસ, થઈ રહ્યુ હવે મારે પગે તો બેડી પડી ગઈ તમને જીવ વહાલો છે. તો ભોજાને લઈ ને ભાગવા મડો'.

માણસૂર ખવડ ચારણને ગાળો દઈને ભોજાની સાથે ભાગી નીકળ્યો. ચારણ કોઠા ઉપર ઊભો થઈને બુલદ નાદે ગામને બિરદાવવા લાગ્યો એના ગીતો-છદોએ ગામ આખાને પાનો ચડાવ્યો. પણ તો યે હજુ જેઠસૂર કોઠેથી નીચે ઊતરતો નથી.

સેજકપુરના ભાગદાર વાળદાન ખવડે વાડીએ કોસ હાકતા હાકતાં સુદામડાનો તરઘાયો ઢોલ સાભળ્યો, બળદની રાસ હેઠી મૂકીને પરબારી એણે ઢાલ તલવાર ઉપાડી કોઠાની બારીએ આવીને સાદ કર્યો કે. 'જેઠા, સોનબાઈ માતાની કૂખની કીર્તિ કરતાં ય આ જ જીવતર વહાલુ થઈ પડયુ કે? આમ તો જો, આ તલવાર લઈને કોણ નીકળ્યુ છે?'

×આ બે પુરુષોની કથાઓ માટે જુઓ રસધાર ભાગ પહેલો.

જ્યાં જેહસૂર નીચે બજારમાં નજર કરે ત્યા તો એની માતા સોનબાઈ! જગદમ્બા ઉઘાડે માથે ખડગ લઈને બજારમાં આવી ઊભી છે.

'માડી? એ માડી! મોડે મોડો તોય આવુ છુ હો!' એવી હાક દેતો જેઠસૂર ઊતર્યો. બીજા પંદર વીસ કાઠીઓ ઊતર્યા મોખરે ચાલી ભવાની કાઠિયાણી મા: આઈ સોનબાઈ.

મધચોકમાં મુકાબલો થયો. એક બાજુ પદર વીસ કાઠી ને બીજી બાજુ બસો પીંઢારાઃ પણ એક બાજુ વીર-જનેતા હતી, ને બીજે પક્ષે પાપ હતું. પીંઢારાના સાઠ માણસો કાઠીના ઝાટકા ખાઈને પડ્યા. ઠેઠ આથમણે ઝાંપે પીંઢારાને તગડી ગયા. પણ ત્યા તો જેહસૂર અને વોળદાન, બેય જણા ઘામાં વેતરાઈ ગયા. જાણે મોતને પડકારો કર્યો હોય કે 'જરાક ઊભુ રહે, ઝાંપો વળોટવા દે!' એવી રીતે બે ય જણા પાળને ઝાંપા બહાર કાઢ્યા પછી જ પડ્યા

પીંઢારા ચાલ્યા ગયા, ગામ લૂંટાયુ નહિ; પણ સોનબાઈની કાયા ઉપર પાચ ઘા પડી ચૂક્યા હતા. જેઠો અને વોળદાન આઘે પડ્યા પડ્યા ડકતા હતા, તે બેયનાં માથાં પોતાના ઢીંચણ ઉપર રાખીને એક છાપરી નીચે માતાજી પવન નાખવા મડ્યા

રાત હતી. શત્રુઓ ક્યા સતાઈ રહ્યા છે તેની કોઈને જાણ નહોતી. ખોળામા બે જુવાનોના માથા ટેકવીને આઈ જાણે સમાધિમા બેઠાં હતાં. એમા ઓચિતાની એ ઝૂંપડીને ચોયદિશ આગના ભડકા વીંટળાઈ વળ્યા કાંટાના ગળિયા ખડકીને આગ ચેતાવનાર પીંઢારા હતા.

પોતાના પ્રાણ છૂટ્યા ત્યા સુધી આઈ સોનબાઈએ દીકરાના અને ભાણેજના દેહ ઉપરથી અગારા ખેર્યા હતા. ત્રણે જીવના જીવ સુન મડાને પાક 'સમે માથે સુનામડા'ને ખાતર સાગી ભડથુ થઈ ગયા.

ત્રણેની ખાંભીઓ આજે આથમણે ઝાંપે ઊભેલી છે.

૨. ફકીરો કરપડો

સુદામડાવાળા કનૈયા કુંવર જેવા મામૈયા ભાઈનું ખૂન થયું, તેવી જ રીતે ઊમરડાવાળા ભાઈ કલા ખાચરને પણ દારૂમાં કોઈએ ઝેર દીધુ, એનો વંશ ગયો આ બીજા ભાઈને મારનાર પણ લાખો ખાચર હતો એમ બોલાય છે.

ઉમરડાની ચોકીદારી પણ કરપડા જ કરતા હતા. ફકીરા કરપડા-ની અવસ્થા પાકી હતી. એના હાથમાં હવે તો તરવાર ધ્રૂજતી હતી. પણ લાખો ખાચર કે મૂળુ ખાચર ઊમરડાનો ગરાસ ભોગવે, તે પહેલાં તો માગે મરી ખૂટવુ, એવી એની પ્રતિજ્ઞા હતી. બગડ ગામમાથી ખાચરોનો એક દીકરો લાવીને એણે ઊમરડાની ગાદી પર બેસાડ્યો. એનુ નામ વેળો ખાચર.

એક દીવસ ફકીરો કરપડો ઘેર નથી મૂળુ ખાચર અને લાખો ખાચર ઊમરડે ચડી આવ્યા કરપડાની બાઈઓને હરણ કરી છોબારી ગામે ઉપાડી ગયા. પણ મૂળુ ખાચર પવિત્ર હતા બાઈઓને એણે બહેનો કરીને રાખી

મૂળુ ખાચર નહોતા ત્યારે કરપડાઓ પણ ધ્રાંગધ્રા રાજની મદદ લઈને છોબારી આવ્યા આવીને પોતાની બાઈઓને હાથ કરી માણસો ફકીરાને કહે કે 'મૂળુ ખાચરના ઘરનાંને લઈને આપણે આપણુ વેર વાળીએ.'

ફકીરાએ જવાબ દીધો કે: 'બાપ! વહુના આણા હોય, પણ કાંઈ માનાં આણા હોય? મૂળુ ખાચરના ઘરમાં બાઈ છે, તે તો આપણી મા કહેવાય'

બાઈઓને ઘેર પહોચાડ્યાં પછી ફકીરો કરપડો રાજસાહેબનાં માણસો સાથે ભટકતો હતો. મચ્છુ નદીને કિનારે એ બધા ચાલતા હતા ત્યા તો સામે કાઠિ ખાચર ભાઈઓનુ કટક ઊભેલુ દેખ્યું.

દેખીને ફકીરજીએ પોતાનાં અને મજમાદારનાં તમામ માણસોને પાછાં વાળી દીધાં. 'બીજા સહુ તમે ભાગવા માટે છ. એકલો આખા કટકને રોકીશ અને મારવામાં બાકી રાખીશ નહિ. હવે જિંદગી છૂટી મૂકવી છે. મને મરવા દો. તમે આપણા ધણીને સંભાળો.' એમ કહીને એણે પોતાના વશના જવાનોને ઊબરડાનો માર્ગ પકડાવ્યો અને પછી નદીને કાંઠે કાંઠે એણે ઘોડી દોડાવી. નરકટ ઝાડીઓનો બાંધેલ ઊંચો મોરીઓ આવ્યો, તે વટાવ્યો. પણ બીજે જ ડગલે એક ભગદાળું આવ્યું. તેમાં પડતાં ઘોડીનો પગ ભાંગ્યો. બચવાની બારી રહી નહિ, કેમકે સામે કાંઠે પણ શત્રુઓનું કટક દોડતું આવે છે.

તરવાર કાઢીને ફકીરો એકલો ઊભો રહ્યો. સામે કાંઠેથી એ એકલવાયા સ્વામીભક્ત વીરને મૂળુ ખાચર ધારી ધારીને નિહાળી રહ્યા. ફકીરાની ધોળી ધોળી દાઢીમૂછ પવનના ઝપાટામાં ફરકતી હતી, આથમતા સૂરજનાં કિરણ એની તરવાર ઉપર રાસ રમતાં હતાં. નદીનાં પાણી એ ઊંડા મોટા ઉપર ઝળાઝળા થતાં હતાં, અને ફકીરો પડકારતો હતો કે, 'હાલ્યા આવો, મૂળુ ખાચર, હાલ્યા આવો.'

મૂળુ ખાચરે પોતાની ફોજને કહ્યું કે: 'ખબરદાર, એના ઉપર બંદૂક છોડશો મા. ઊભા ઊભા એના દર્શન કરો. આવું રૂપ ફરી કે'દી દેખવાના હતા! વાહ વીર! રંગ છે તારી જનેતાને.'

પણ એવું દર્શન કરવા માટે લાખા ખાચરની પાસે આંખો નહોતી. એની નજરમાં તો ઊબરડાની કાળી કાળી રસાળી જમીન રમતી હતી. એણે પોતાના માણસને ઇશારો કર્યો, ગોળી છૂટી: ધ મ મ મ ફકીરો ઢળી પડ્યો.

જખમમાંથી ખળળ ખળળ લોહીનો ધોરીઓ છૂટ્યો છે, ફકીરાના શ્વાસ તૂટવા મંડ્યા છે, પણ છેલ્લી ઘડીએ એ શું કરતો પછેડીની ફાંટમાં ધરતીની ધૂળ ભેગી કરતો હતો.

સામે કાંઠેથી સ્વર આવ્યો કે : ફકીરા કરપડા ! મરતી વખતે ચાળો ઊપડ્યો કે શું ?'

આ કાંઠેથી જવાબ ગાજ્યો 'ના બાપ ! આ તો મારા ધણીની ધરતીને મરતો મરતો ય બાથી જાઉં છું ત્યાં જઈને કહીશ કે મારા ધણી ! મરતા મરતા યે તારી જમીન લીધી છે, દીધી નથી'

લીધી પણ દીધી નહિ, ધણિયું વાળી ધરા.
કીધી કરપડા ! કતેક આંગત ફકીરિયા!

ફકીરાના રામ ઊડી ગયા મૂળુ ખાચરે એના શબ પાસે બેસીને આંસુ પાડ્યા એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઊજરડાની ચપટી માટી પણ મારે હવે ન ખપે

ફકીરા કરપડાની ખાંભી અત્યારે મચ્છુને કાંઠે મોજૂદ છે

૩. વિસામણ કરપડો

ધણીની ધરતી સાચવતો સાચવતો ફકીરો કરપડો મચ્છુને કાંઠે મર્યો, પણ પોતાની ખાનદાનીનું લોહી પોતાના વંશને વારસામાં દેતો ગયો ફકીરાની ત્રીજી પેઢીએ ઊજરડામાં વિસામણ કરપડો થયો, અને વેળા ખાચરની ત્રીજી પેઢીએ ભોજ ખાચર થયા છ વરસના એકના એક વહાલા દીકરા ભોજનું કાંડું વૃદ્ધ વિસામણને ભળાવીને ભોજના બાપ દેવ થઈ ગયા ભોજની મા તો બહુ વહેલી ગુજરી ગયેલાં. ભોજને સાંભરતું યે નહિ હોય કે માનું મોં કેવું હતું

ભોજને એક કમરીબાઈ નામે બહેન હતાં. તે જામનગર તાબે ડબીર? ગામના દરબાર શાદુલ વાઘેલાના ઘરમાં હતાં. લોકો કહેતાં કે 'કમરીબાઈ તો આઈ વરુવડીનો અવતાર છે.'

બાપુ ગુજર્યાના ખબર પડતાં કમરીબાઈએ શાદુલ વાઘેલાને કહ્યું કે : 'કાઠી, મારા બાપનું ગામતરું છે, અને ભાઈ ભોજના મોઢામાં

હજી દૂધિયા દાંત છે! એને મારા પિત્રાઈઓ જીવતો નહિ રહેવા આપે, માટે હાલો, આપણે ઊબરડે જઈને રહીએ.'

ત્યાં તો બહેનને પણ સ્વર્ગાપરનું તેડું આવ્યું; બહેન મરવા સૂતાં; પણ જીવ કેમેય જાતો નથી આપા વિસામણે ટોલિયા પાસે બેસીને પૂછ્યું : 'બહેન, તું તો વરુવડીનો અવતાર : અને જીવ કેમ જાતો નથી?'

બહેને જવાબ દીધો 'કાકા, મારા ભોજનું શું થાશે?'

'હાં માડી! ભોજની ફિકર શેની! એની રખેવાળી કરનારા એના બે કાકા બેઠા છે ને!'

'વિસામણ કાકા, ભોજ મરે તો ગરાસ કોને જાય?'

'એના કાકાને.'

'બસ! સમજ્યા બાપ?'

'સમજ્યો બેટા! લે ત્યારે સાંભળ. ભોજ જે દી મરશે તે દી સ્વર્ગાપરને મારગે ઊબરડાનો એકેએક કરપડો બે ડગલાં ભોજની મોઢા આગળ માંડશે. માટે મારા બાપ! તારા જીવને સદ્‌ગતિ કર.'

કમરીબાઈના પ્રાણ એટલું સાંભળીને છૂટી ગયા. પણ આ બધી વાતો ભોજ ખાચરના પિત્રાઈઓને કાને ગઈ. એ બધાને પગથી માથા સુધી ઝાળ થઈ ભોજને ટૂંકો જ કરવો એવો મનસૂબો ઘડાયો.

બહેન ગઈ એટલે તો દરબારગઢ ઝાંખો પડી ગયો. વિસામણ ડોસાએ ઓરડામાં આવીને જોયું તો ઓળીપો બગડી ગયેલો, ગોખલા ચકરવા વી ખાઈ ગયેલા, અને ગોખના વાસણ કાળાં પડેલાં

'મારા બાળારાજાના ઓરડા આમ અંધારિયા કેમ રખાય! ગઢની આબરૂના કાંકરા થઈ જાય ને!' એમ વિચાર કરીને એણે આઠ વરસના ભોજના વિવાહ કર્યા, ગોંડળ તાબાની ગામ [illegible] વરસની જેવી કાઠિયાણી આણી જુવાન કાઠિયાણી પોતાના ઘરની માલિક

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જમાડવા મંડ્યા. કોઈ રાજાના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને ક્યાંય રેઢા ન મૂકે. કાકા કેદી બન્યા.

બીજી તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદૂકદારોને તૈયાર કરી એક દિવસ સોપો પડ્યે ઊગરડામાં પેસાડી દીધા. બંદૂકદારો ભોજના પિતાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. ખળાવાડમાં તલનાં ઓઘડાં ખંખેરવાનાં હતાં તેથી ભોજભાઈને પટેલ ખળાવાડે પધારવાનું કહી ગયો. અઢાર જુવાનજોધ કણબીઓની વચ્ચે વીંટાઈને ભોજ ખળાવાડે ગયો. ગામ ખાલી થયું. દેવને કરવું હશે તે સવારે વહેલો એક બાવો ભોજના પિતાઈઓની ડેલીએ લોટ માગવા ગયો. ત્યાં એણે દાઢીવાળા ત્રણસો બંદૂકદાર દીઠા. ખળાવાડે જઈને એણે બાતમી દીધી.

નિમકહરામ કાકાનો સપૂત જીવો કરપડો આખી રમત કળી ગયો. ભોજ બાપુના [illegible] ઘોડા રાસળીઆને [illegible] [illegible] ને કહ્યું કે 'ભોજભાઈને તાબડતોબ [illegible] [illegible] આવ જાજે હો, [illegible]'

[illegible]

[illegible]

બેય બુઢ્ઢાઓએ ધોળાં ધોળાં માથાં ધુણાવ્યા. બેય જણા બોલ્યા કેઃ 'ના રે બાપ! બાપડી આઈએ આટઆટલી મહેનતે ઓરડા શણગાર્યા એ કાંઈ રેઢા મેલાય? આઇ બાપડી આસુડાં પાડીપાડીને અરધી જ થઈ જાય ને?'

'પણ હું છુ ને! આઇને હું લઈ જાઉં છુ.'

તરવાર ખેંચીને લાલચોળ આખ કરી એસી વરસના બે ડોસા બોલ્યા' 'જીવા અમને આંહીં તેં નથી બેસાડ્યા, તારે બાપે બેસાડ્યા છે એ આવશે ને કહેશે તો ઊઠશુ બાકી તો આહી જ મરશુ. ગઢમાંથી એક માટલુ પણ બીજે ક્યાય નહિ ફેરવવા દઈએ એરી વરસે શું અમે દાઢીમાં ધૂળ ઘાલશુ?'

જીવો ચાલ્યો ગયો હવે ધીગાણા વિના બીજો ઉપાય ન રહ્યો અઢારે જણા વરરાજા બનીને ઉઘાડી તરવારે ગામમા ચાલ્યા મોખરે જીવો ચાલતો હતો ત્યાં તો સત્તર જણામાથી એક સાવઝ જેવો જુવાન દોડીને મોઢા આગળ થયો. જીવો કહેઃ 'કેમ ભાઈ?'

'કેમ શું વળી? તુ મોટો, ને હુ શુ નાનો છુ? પહેલી ગોળી તો હુ જ ઝીલીશ.'

ત્યાં તો ધડિગ ધડિગ ધડિંગ કરતી ત્રણુસો ગોળીઓ સામેથી વછૂટી. પણ રામ રાખે એને કોણ ચાખે? અઢાર જણમાથી એક લાખાને પગે જ જખમ થયો. એક ગાય અને એક પનિહારી ઘવાયા. બાકીના સત્તરે મરદોએ એ ધુમાડાના ગોટેગોટની અંદર ઉઘાડી તરવારે દોટ મૂકી ત્રણુસો બરકંદાજોને ડેલીમા દાબી દીધા ફરી વાર બદૂકો ભરાય ત્યા તો અઢારે તરવારો પાકલ શેરડી જેવા વેરીઓને વાઢવા મંડી ડેલીમાં એક સીદી ને જીવો કરપડો મંડાણા, ને ડેલી બહાર લાખો એક સિપાઈને પછાડી માથે ચડી બેઠો દુશ્મનોનો સોથ વળી ગયો. બચ્યા તે ભાગી છૂટચા

ઘવાયેલો વાઘ જેમ વકરી જાય, તેમ વાળો પણ ઝનૂને ચડ્યો એ દોડ્યો દુશ્મનોના ઓરડા ઉપર. ઓરડાની ઓસરીમાં દુશ્મનોનાં બે છોકરાં ઝીનબાપનાં ઘોડિયામાં સૂતાં હતાં. બીજાં સાદાં, ઘોડિયામાં વડારણોનાં બે છોકરાં સૂતેલાં. વાળાની રાડ સાંભળીને કાઠિયાણીઓ તો ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ, પણ રંગ છે દાસીઓને! એણે તરત જ પોતાનાં છોકરાંઓને ઝીનબાપના ઘોડિયામાં સુવાડી દીધાં, અને દરબારના કુંવરને પોતાનાં છોકરાંની જગ્યાએ સુવાડ્યા.

[illegible] વાળો ત્યાં [illegible] જઈને ઝીનબાપના [illegible] બાળકોને [illegible] નાખ્યા. કાઠિયાણીઓ અને દાસી- [illegible] કાળી કિકિયારી સાંભળીને [illegible] જોઈને [illegible] ! [illegible] ? [illegible] નાખ્યાં ! [illegible] !'

[illegible]

૨

હવે જે રાત્રે ધ્રાંગધ્રાના બરકંદાજો ભિમરડામાં દાખલ થયા તે રાત્રે ધ્રાંગધ્રામાં શું બન્યું? ડેલીને માથે મેડી ઉપર મખમલના ગાદલામાં વિસામણ કરપડો સૂતેલ છે, પણ એને ઊંઘ આવતી નથી. એના મનમાં આફરડા આફરડા થડકારા થવા લાગ્યા. મનમાં થયું કે અત્યારે ને અત્યારે ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી ક્યાં? દરવાજે દરબારના છવા જમાદારની ચોકી હતી. છવાને એણે કહ્યું કે. મારી ઘોડી લાવો.'

'વિસામણ કાકા, હવે ગમ ગમ કરો '

'કાં બાપ?'

'ઘોડી યે મળે નહિ, ને તમારાથી યે નીકળાય .નહિ. મારો રોટલો તૂટે, મારા હાથમાં બેડી પડે '

વિસામણ કરપડાએ છવાને મોંયેથી બધી વાત જાણી. અત્યાર લગીમાં તો ભિમરડાનો બાળ-ધણી જમદ્વારે પહોંચ્યો હશે, એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. બુઢ્ઢાની આંખમાં જળજળિયાં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલીઓ પડી ગઈ

'એ છવા! એ બાપ! કેમેય કરીને મને જવા દે? મારું ઋણું ધૂળ થઈ જાય છે!'

'બને જ નહિ.'

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હૈયામાં નિમકહલાલી રોતી હતી છવાએ નિમકહલાલી અનુભવી હતી. ડોસાના કાલાવાલાએ એની છાતી પણ પિગળાવી પોતાના ભાણેજને બોલાવીને એણે પોતાનો ઘોડો મગાવ્યો વિસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી લગામ ભાણેજના હાથમાં સોંપી જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડતોબ પાછા આવવાની ભાણેજને ભલામણ કરી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

રસ્તામાં એક વાણિયો ને એક ગરાસિયો મળ્યા. વાણિયાની રાંગમાં ગરાસિયાની ઘોડી રમતી આવતી હતી. ગરાસિયે કહ્યું:

'અરે વિસામણ કાકા, આમ પગપાળા કાં?'

'બાપ, ઘોડી મને પાડીને ભાગી ગઈ. મને વાગ્યું છે. ચલાતું નથી. સામે ગામ પહોંચાડ તો ઘોડું લઈ લઉં.'

ઘોડી ગરાસિયાની હતી. ગરાસિયો કહે: 'શેઠ ઊતરો. કાકાને સામે ગામ પહોંચાડવા પડશે.'

ઘોડી ઉપર રાંગ વાળીને વિસામણે ઘોડીના ડેબામાં એડી મારી. ઘોડી ચાલી નીકળી. રજપૂતનું મોં ફાટ્યું રહ્યું. એ બોલ્યો: 'કાકા, દગો?'

ચાલતી ઘોડીએ ડોસો કહેતો ગયો કે 'બા, ફિકર કરશો મા. [illegible] તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ. આજ તો દગો કહો

એમ કહીને વિસામણ કરપડે થોડી વહેતી મૂકી. બપોરે ઊબ-રડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઈને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અઢારે જુવાનોને લઈ ગીરમાં ગયો. ત્યાથી જેતપુર દરબાર મૂળુવાળાની મદદથી પ્રાગપ્રા સામે બહારવટું માડયું.

કરપડાના બહારવટાએ પ્રાગપ્રાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જીવા જમાદારે વિચાર કર્યો કે 'આ પાપ મારે માથે છે. મે એને જીવતો જવા દીધો ત્યારે આમ બન્યુ ને! એની વાસે મારે જ મરવું જોઈએ '

જીવો જમાદાર ઘોડે ચડયો ગજસાહેબે ઘણો સમજાવ્યો, પણ જીવો માન્યો નહિ. પોતાની ફોજ સાથે એ ઊબરડે જઈ રાત રહ્યો. સવારમા પડાવ ઊપડયો ત્યારે ગાયોનુ ધણ પહર ચરીને આપામા દાખલ થતું હતુ. ગાયોની ધકમકને લીધે ઘોડેસવારોના ઘોડા થંભી રહ્યા. ગાયો ઘોડાને શીગડે મારવા લાગી એટલે સવારો ભાલા લઈને ગાયોને મારવા લાગ્યા. આ નિર્દયતા જોઈ ગોવાળની આંખમા લોહી વરસ્યુ એ બોલ્યો'

'ગાયના શીગ નથી ખમાતાં, તો કરપડાના ભાલાં શે' ખમાશે? આ પડચા તમારા કાકાઓ—આ સીમાડાની તળાવડીએ. જાઓને મરદ હો તો!'

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફોજ તળાવડી તરફ ચાલી નીકળી. રાતે માવઠું થયેલું, એટલે બહારટિયાના સગડ તો ચોખ્ખા હતા. તળાવડીએથી એ ટુકડી નીકળી ગઈ હતી. નીકળીને સુદામ-ડાને પડખે ભમરના ડુગરમા આશરો લઈ લીધો હતો.

એ ડુગરમા એક ઊડું નેરું છે. ઉપરવાસ થઈને એ નેરામાં દાખલ થવાય છે. બીજો રસ્તો નથી. બેય કાઠે ભયકર ઊંચી ભેખડો ઊભી છે. નિરાધાર બહારવટિયાઓને આશરો લેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે.

સત્તર જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અઢારમો લાખો કરપડો

નેરાને કાંઠે એક ધાર ઉપર ચાડિકો બનીને બેઠો. ત્યાં તો આઘેથી ધ્રાંગધ્રાની ગિસ્તની ખેપટ ઊડતી દેખાણી લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો, તેથી એણે પોતાના સાથીને કહ્યું કે 'જા, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.'

ગિસ્ત આવી તેને લાખાએ કંઈ જ થવા દીધું નહિ. જીવો જમાદાર એકલો અંદર ઊતર્યો. હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. જીવો કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેડવાશ ભાગવા મંડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે: 'જીવા જમાદાર, તેં મારા બાપને તે દી બચાવ્યો છે આજ શીદ એ ગણ ભુલાવજે ? શું મોઢું લઈને હું તારા ઉપર ઘા કરું ?'

જીવા જમાદારે પડકારા કર્યા કે : 'જીવા, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા, હમણાં તારી ઘોડીનો ગાભ નીકળી પડશે.'

'તારી પાસે ભરી બંદૂક છે એટલે ડરાવતો હોઈશ કાં ?'

'આ લે બંદૂક !' કહીને જીવા જમાદારે બંદૂક ફેંકી દીધી. બેય જીવા બરછીએ આવ્યા. કરપડાનો ઘા બરાબર જીવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો, ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો. પણ એક પગ પેગડામાં ભરાઈ રહ્યો, ઘોડી આંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ઢસડાણો. કરપડે નીચે ઊતરીને જમાદારને છૂટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બોલ્યો કે: 'જીવા, હું સૈયદ છું. મારી કાયા ઢસરડાણી તેમ તારું બહારવટું યે ઢસરડાશે. હું તો મરું છું, પણ ભાઈ, મારો છોકરો હાલ્યો આવે છે એને બચાવજે. તારા બાપને બદલે મારો દીકરો દેજે.'

જીવો જમાદાર મરી ગયો. એના દીકરાને કરપડા અડક્યા નહિ. જીવાની દફનક્રિયા કરીને કરપડા ગીરમાં ઊતરી ગયા.

આખરે જેતપુરના મૂળુવાળાએ રાજસાહેબ સાથે વિષ્ટિ કરીને કરપડાઓનું બહારવટું પાર પડાવ્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને જોગા ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો સોંપાયો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે પણ જોગા ખાચર બીજી પેઢીએ નિર્વંશ ગયા, એટલે ભાગિયાએ ઉગરડાનો ગરાસ ઊપજાવી લીધો છે.

૧૫. કાળો મરમલ

'હમીરજીએ સોમનાથ સાટુ શિશ કપાવ્યું, ચાંપરાજે પોતાના ગામ જેતપુર સાટુ મોત મીઠું કર્યું, એભલના દીકરા અણાએ સતીને કાજે લોહી દીધાં, એમ કોઈ ધરમ સારુ, કોઈ ધેન સારુ, તો કોઈ સતી બેન સારુ પોતપોતાના પ્રાણ દેતા આવ્યા છે. દેનારની બલિહારી છે બાપ કાળા! પોતાના નાનકડા ગામટીંબાની લાજ કારણ પણ જે દેહ ખપાવે, એણે ય જીવી જાણ્યું. નાનાં કે મોટા-પરાક્રમ તો જેટલાં પરમાર્થે, એટલાં સહુ સરખાં જ વદે '

આવી આવી કૈં કૈં શૂરકથાઓ રામ ગઢવી સંભળાવતા અને જુવાન કાળો મરમલ ભાંગતી રાતના એ કવિમુખના પડતા બોલ ઝીલ્યા કરતો. ગીરકાંઠાનું પિપરિયુ ગામ જ્યારે ભરનિદ્રામાં ઝપી જતું, ત્યારે આ ચારણને અને કાઠીને જાણે કે દિવસ ઊગતો. કસૂંબાની કટોરી ભરીને પોતાની તથા કાળા મરમલની વચ્ચે મૂકી ગઢવી રંગ ઉપર રંગ દેતા કે

'રંગ રંગીલા ઠક્કરા કુંવર દશરથરા!
ભુજ રાવણરા ભંજીઆ, આલી જા ભમરા!

'હે રંગીલા ઠાકર! હે દશરથના કુંવર રામચંદ્રજી! પહેલા રંગ છે તમને, કે તમે રાવણની ભુજાઓ ભાંગી.

'વળી ઝાઝા રંગ તો તમને એટલા માટે છે હે નાથ! કે તમે તો

'રામા ! રજપૂતી તણો આડો વાળ્યો આંક,
લીધા પે'લી લાંક, (તમે) દીધી દશરથરાઉત !'

'તમે તો રજપૂતાઈનો આડો આંક વાળ્યો. કેમકે હજુ તો લંકા તમે હાથ કરી નહોતી, તે પૂર્વેથી જ વિભીષણને તમે એનું દાન પણ કરી નાખેલું,

'વળી હે રઘુવીર !

'અનેક ભગત ઓધારિયા નકળંક ! લેતાં નામ
તું તારે દશરથ તણા ! (તુંને) રંગ હો સીતારામ !'

'હે નિષ્કલંક નરોત્તમ ! તારા તો નામ લેતાં તે અનેક ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો. હે સીતારામ ! રંગ હો બાપ ! રંગ હો તમને ! રંગ હો ઝાઝા !'

એમ કહીને પછી ગઢવી કટોરી હોઠે માંડતા. કટોરી લીધા પછી ધીરે ધીરે ચડતા કેફમા ગઢવીની આંખો લાલચટક બનતી, હોકાની ઘૂંટો ટૌકા કરતી, ચલમના અંગારા યે જાણે કે જાગીને વાતો સાંભળતા, વાતોની વચ્ચે વચ્ચે ગઢવી ખાનદાનીના બોધ દેતા-મા છોકરાને મીઠપથી પપાળીને દવા પાય તે રીતે જ્ઞાન પાતા : શૂરવીરતાના મર્મો સમજાવતા કે -

ધનકુ ઊંડા નવ ધરે, રણમે ખેલે દાવ
ભાગી ફોજાં ભેડવે, તાકું રંગ ચડાવ !

'હે બાપ કાળા, ઝાઝા રંગ દઈએ એવા વીરને, કે જે સૂમની માફક ધનને ઊંડા ન સંઘરી રાખે, પણ છૂટે હાથે વાપરે; રણમાં દાવ ખેલે, ને જે ભાગતા લશ્કરને પણ પડકારી, પાછી ચડાવી ધીંગાણામા ઓરે વળી ભાઈ !

તન ચોખ્ખાં મન ઊજળાં, ભીતર રખ્ખે ભાવ,
કિનકા બૂરા ના'કહે, તાકું રંગ ચડાવ !

'ઝાઝા રંગ હોજો એવા શૂરવીરોને, કે જેના દેહ પવિત્ર છે, દિલ ઉજ્જવળ છે, ને જે કોઈનું બૂરું બોલે નહિ કે ચિંતવે નહિ. એમ છે બાપ કાળા! એકલું ભુજબળ તો પલિતને યે હોય. પણ વીરતા કોનું નામ!'

કાળો મરમલ કવિના મુખ સામે તાકી રહેતો. એના મનમાં સરસિયાના કાઠી ગાગાવાળા ઉપર વેર ખદખદતું હતું. તેની સમસ્યા શમતી નહોતી, એના દિલમાં ઉધામા ઊઠે છે

'મારો ગરીબ બાપ મને નાનો મૂકીને એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતા કહેતો ગયો કે 'મારો કાળીયો આપા ગાંગાને ભળે છે!' ત્યાર પછી પડખેના સરસિયા ગામના ગલઢેરા ગાંગા-વાળાને આશરે હું ઊછર્યો, પણ એક દિવસ ગાગાવાળાએ મને ભૂંડે હાલે જાકારો દીધો. એના વેરનું શું? ગઢવી તો મને ગોટાળે ચડાવ છે!'

એમ કરતાં કાળો જુવાન થયો. રામ ગઢવીને મુખેથી એણે શૂરવીરના ધીંગાણાની ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે કેટલાયે પાળિયા જોયા પછી ગતે ગતે ઊંઘમાં એને યુદ્ધનાં સ્વપ્નાં આવતાં. 'મારી તરવાર! મારો મલીઓ!' એવા એવા હાકલા કરીને એ ભરનીદરમાંથી ઝબકી ઊઠતો.

રામ ગઢવી ઊઠીને એને ટાઢો પાડતા ને એને શરીરે હાથ ફેરવતા સાંજે કાળાને ઘેરે આવતાં અસૂર થઈ જાય તો બુઢ્ઢા રામ ગઢવી એને ગોતવા નીકળતા એને મન તો કાળિયો મરમલ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગઢવી પાસેથી અફીણ ખૂટી ગયું. બરાબર ઉતાર આવ્યો તે ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી. 'બાપ કાળા! દોડય દોડય સરસિયે. મારું મોત આવ્યું. ઝટ અફીણ લઈ ને પાછો આવજે.'

પોતાના મણીઆ વછેરા ઉપર ચડીને કાળો અરીણ તો સરસિયે ગયો.

વેપારીની દુકાને ઊભો ઊભો કાળો અરીણ જોખાવે છે, તે ટાણે ઓચિંતા ગામમાં હોકારાપડકારા સંભળાયા. કાળો પૂછે કે 'શેઠ, આ શું છે?'

વાણિયો કહે 'ભાઈ, આપણે એની શી પંચાત! આ ગાગાવાળાના જે ભાઈજન એને મારીને ગરાસ લેવા આવ્યા છે તે વઢે છે. એમાં આપણે શું? ડાહ્યા થઈને દુકાન વાસી દઈએ, ને માલીપા બેઠા બેઠા સાંભળીએ, તરડમાંથી તાલ જોઈએ!'

ત્યાં તો તરવારોના ખણખણાટ અને બંદૂકોના 'ધડાધડ' સંભળાયા [illegible] કોપવા લાગ્યું [illegible] એનો હાથ તરવારની [illegible]

[illegible]

*વરસ દસ વીસે, મરમલ વાંછીતો મરણ,
પૂગ્યો પચવીસે, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[કાળો મરમલ તો દસ વીસ વરસની ઉમરે જ મરણ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણનો મેળાપ થયો પાચ વરસનું મોડું થઈ ગયું. હવે એ પાછો ક્યાંથી આવે ?

પછેડા પાંખે, મરમલ વાંછીતો મરણ,
જોવણ અંગ જરતે, શી કરી આવે કાળિયો ?

[અરે ભાઈ! દસ વીસ વરસે નહિ, એને તો એનો જન્મ થયા પછી તત્ક્ષણ કુંવરપછેડો ઓઢવા પહેલા જ મરવું હતુ, પણ એ ઝંખનામાં એને જુવાની આવી ગઈ મોત સમા મિત્રનો આટલો મોડો મેળાપ થયા પછી કાઈ એ પાછો આવે ?]

ભૂખાળુ ભાલા તણો, કળકળતો કટકે,
(હવે) ભોજન ખગ ભેટયે, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[ભાલાંની એને એવી ભૂખ લાગી કે ધીંગાણાને માટે એ કળકળી રહ્યો હતો. એવો ભૂખ્યો માણસ તરવાર રૂપી ભોજન તૈયાર દેખ્યા પછી જમ્યા વિના શી રીતે પાછો આવે ?]

કુંતારી હોળી કરી, (ઉપર) ઘગહર ઊભા ઘેર,
એમાં નાખ્યાં વણ નાળિયેર, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[ધરતી ઉપર ભાલા રૂપી ભડકાની હોળી પ્રગટી હતી, અને એ હોળાની ઉપર ઘેરો વળીને રણગાજો ઊભી હતી ધિંગાણા રૂપી એવી સુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તકરૂપી × નાળિયેર નાખ્યા વિના કાઈ પાછો આવે ?]

આવે આતી અપસરા, મરા સામૈયે,
પાછો વણપરણ્યે, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[એ યુદ્ધ નહોતુ, પણ કાળાનુ લગ્ન હતુ, સ્વર્ગરૂપી સાસરા-

* 'વીસ વરસનો વહાડ'—એ પાઠ પણ છે.
× હુતાશનીની જ્વાલામાં શ્રીફળ હોમવાનો રિવાજ છે.

માંથી અપ્સરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી, અને શંકર આદિ સુર લોકો સામૈયું લઈને આવતા હતા એવા ભભકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે?

ભેળ્યું ખેતર ભડે, રોસ્વતાં રાંક વાર્યે
નસીઅર નીંઘલતે, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[એ યુદ્ધ નહોતું, પણ દુકાળની અંદર શરવીરો રૂપી રાંકાઓએ ખેતર ભેળ્યું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળા જેવો એકાદ નીંઘલેલ (પાકી ગયેલ) છોડ જોઈ ગયા પછી શરવીરો રૂપી ગકાઓ એને છોડે નહિ, ને કાળો પાછો આવે નહિ.]

કાળાનું સર હોય. કાલીનો કુંભ વાગે,
વણફુટયે વહળોય ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

[કાલી બાયડીને માથે પાનીનો ઘડો હોય (ગાંડીને માથે બેડું હોય) તેવું, કાળાના શરીર ઉપર એનું માથુ ડગમગતુ હતુ ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ ક્ષેમકુશળ ઘેર ન પહોંચે, તમે કાળાનું માથું પણ હેમખેમ ઘેર ન આવે]

૧૬. કાંધલજી મેર

ચારસો વરસની જૂની એક વાત છે તે વખતે હજુ ઢાંક અને ઘૂમલી નગરની દેવભોમકા જેઠવા રાણાઓના હાથમા હતી.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી નામે બરડાના ગામ ઓડદરનો એક મેર અમીર હતો. કાંઈક કારણથી કાંધલજીનુ મન જેઠવાની સાથે દુ:ખાયેલુ, તેથી પોતે જૂનાગઢના રા'ના દરબારમા જઈને ગિરાસમણે રહ્યા હતા.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો રા'એ તો હઠ લીધી કે જેઠવાની પાસેથી કુંવરપછેડામા ઢાક શહેર લેવુ જેઠવો વિચારમા પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની ઢાક કેમ અપાય? જેને ભીંતડે ભીંતડે નાગાજણ બાપુએ શાલવાહનની સતી રાણીના હાથની સોનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈ નગરી ઢાક કેમ દેવાય? જ્યા પૂર્વજદેવે ભાટને માથાનુ દાન દીધુ, જ્યા મસ્તક વિનાનુ ધડ લડ્યુ, મૂંગીપુરનો ધણી શાલીવાહન જ્યાથી ભોંઠો પડીને ભાગ્યો, એ અમરભૂમિ ઢાક કેમ અપાય? પાચસો વરસની બધાયેલી માયામમતા તોડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી બીજી બાજુ જમાઈના રિસા- ...ગ્યો. દીકરીના દુખની ચિતા જાગી રા'ના હુમલાની

એક દિવસ, આ બે અને આ ત્રીજો દિવસ જૂનાગઢના રા'! તારી મહેતલના ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા લે હવે આવ પડમાં, કર ઘા. મેરને મરતાં કેવુક આવડે છે તે જોઈ લે.'

'હા! હા! હા! કાધલજી!' બોલતી આખી કચેરી ઊભી થઈ ગઇ.

રા'એ કહ્યુ કે 'તુને એમ મારું તો તો જગત કહેશે કે આશ્રિતને ઘરમાં ઘાવીને માર્યો, માટે ભાગવા માડ્ય '

ઘોડી ઉપર ચડીને કાધલજી ચાલી નીકળ્યો સાથે પોતાનો જુવાન ભાણેજ એરડો હતો, ચાલતા ચાલતાં ઘોડીઓ વણથળી ગામને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસે નાઘોરી* વરો પરણવા આવેલા. અત્યારે વરરાજા ને જાનૈયાઓ ગામ બહાર દિશા–દાતણ કરવા નીકળેલા છે. ઢોલ પ્રબૂકે છે ને કેટલાક જાનૈયાઓ પટ્ટાબાજી ખેલે છે. ગામને ગોદરે રમાતી આ વીર રમતો સહુનાં કાળજામા શૌર્યનાં સરણા વહાવી રહી છે. માર્ગે નીકળેલા મેકડો વટેમાર્ગુ એ રમતો નીરખવા થંભી ગયાં છે એવે ટાણે આ ચાર–પાંચ ઘોડેસવારો કાં ઝપાટાભેર ભાગ્યા જાય છે? ઘોડીઓના મોઢામાં ફીણ છૂટયાં છે, ઘોડીઓ પરસેવે નીતરી રહી છે, તો ય કાં અસ્વાર એના ડેબામાં એડી મારતા આવે છે? પાચે આદમીના હાથમા ઉઘાડા ખડગ કેમ છે!

દોડી જઈને નવસો નાઘોરી વરરાજા આડા ફર્યા, ઘોડીની લગામો ઝાલી રાખી ચમકીને કાધલજી બોલ્યા 'તમે મને ઓળખો છો?'

---

* નાઘોર મુસલમાનોની એક જાત છે. વણથળીમા અસલ જમાદારોની આણ ફરતી.

[illegible]

[illegible]

[illegible] પોતાનું માથું કોઠા ઉપરથી પડતું [illegible] ગળામાં [illegible], પોતાનું માથું ઉતારીને નીચે મૂક્યું [illegible] લીધી, અને ધડ [illegible] ગામમાં [illegible]. [illegible] તગડ્યું. ગીમાડા માથે કોઈએ ગળીનો ચાગડો નાખી ધડને પાડ્યું, અને માથું દરબારગઢમાં રહ્યું.

તુ કાધલજી કાટકયો, ફોજાં આંગ કેલે,
×કાળુઓત ઝમીંડો કિયો, ઘોડાં અગ ઘેરે

[હે કાળુ મેરના પુત્ર કાધલજી! તુ ફોજ ઉપર તૂટી પડયો અને તારા થોડા ઘોડેસવારથી તે શત્રુઓને ઘેરી લીધા]

અને સહુથી સરસ તો ભાણેજ એરડો બોલ્યો

હરમ્યું ઊતરીયું હરખથી, કાંધલને જોવા કોય,
નાઘોરી વર તોય, અપસર વરીઆ તુ એરડા!

[કાંધલને જોવા સ્વર્ગમાથી હુરમો (અપ્સરાઓ) ઊતરી. અપ્સરાઓને એમ લાગ્યુ કે આ યુદ્ધ રૂપી લગ્નમા નાઘોરીઓ વરરાજા નથી લાગતા. ખરો વરરાજા તો એરડો લાગે છે તેથી અપ્સરાઓ એરડાને પરણી]

બુડાધર! બરડા તણી, લગરી વધારી લાજ,
કાંધલ આડો કમાડ, આંબો થિયો તું એરડા!

[હે એરડા! તે તો બરડા પ્રદેશની કીર્તિ વધારી તારા મામા કાંધલજીની આડે તેં કમાડરૂપ બનીને રક્ષણ કર્યું.]

અત્યારે કાધલજીનુ માથુ વણથળીના દરબારગઢમાં પૂજાય છે, અને ધડની ખાભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાધલજીના માથામા ઊબેણ નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી, તે જમીન અત્યારે નાઘોરીનો વંશજ કોઈ મુંજાવર ભોગવે છે.

× કાળુસૂત તલના ઓઘડા ખળાવાડમાં ખ એરે ત્યારે પછી ચોપાસ તલના છોડ ગૂથીને કુડાળુ કરી દે છે. આહી કાધલજીએ થોડા ઘોડેસવારોથી દુશ્મન રૂપી અનેક તલની આસપાસ કુ[illegible] કર્યું, એવુ રૂપક છે.

કોનાજીના નરશાનેએ દર નિશાળે એક ફેરા (પાવડું) કર નાગોરીના નશાજીને બાંધી આપેલો છે, ને ચોરની સાલ સુધી એક ફક્ત કોનાજીના નરશાને ઓઢણીઆ ગેરા પાગેથી પાવડું પાવડું કર ઉગાડી ગયો છે

હાથમાં લીધી તલવાર. બહેનના હાથમાં ઝલાવ્યો ભાલો. કાળુજીએ ઘોડાદળોના જૂથમાં ઘોડી નાખી. ભાઈબહેન કૈંક મિયાં-મુંગલોને કાપતાં કાપતાં બરાબર કાળવે દરવાજે આવી ઊભાં રહ્યાં. ત્યાંથી એણે ગઢ ઉપર ઘોડીને ઠેકાવી. ટપીને ઘોડી વીજળીના ચમકારા સમી ગઢની બહાર ગઈ. ઘનઘોર વનરાઈમાં ઘોડી અદૃશ્ય થઈ. બહેનને કાળુજીએ સલામત ઠેકાણે પહોંચાડી દીધી.

પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો, એવી ઊણપ એના અંતરમાં રહી ગઈ. ફકીરને વેશે પાછો જૂનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં સાંઈમૌલાને કોઈ રોકે નહિ. કાળુજીને ખબર હતી કે કઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રહે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી કે 'જૂનાગઢના નવાબ! મારી બહેનનું માગું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોંઘાં છે તે જોઈ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઢાવું છું.'

મેડીને દાદરે માણસોની ઠઠ જામી. નવાબ બહાર ઊભો ઊભો કરગરવા લાગ્યો કે: 'કાળુજી! તું માગે તેટલાં જવાહિર આપું.'

નીચે જે નવાબ ઊભો અરદાસું કરે
જોરાવર જવાબ કહે મેર કાળવો.

[નવાબ ઊભો ઊભો આજીજી કરે છે, અને કાળુજી જોરાવર જવાબ કાઢે છે.]

કાળુજીએ જવાબ વાળ્યો કે 'જવાહિર જોતાં હોત તો મારી બહેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી ન આપી દેત? પણ અમે જેઠવા વંશનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહિર કરતાં આબરૂ વધુ વહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરભર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જાવા દે એટલું માગું છું.'

શરમના શેરડા પડે. એથી વિશેષ શરમની ચેષ્ટાઓ એને કોઈએ શીખવેલ નથી. વાહ રે મેંગણી તારાં રૂપ! કોઈ ઊંડી ઊંડી નદીની કારમી ભેખડ ઉપર રસ્તો ભૂલી, ઘોડી થંભાવીને ઊભા રહી તારી મદદની વાટ જોવાનું કોને ન ગમે? આત્માના રંગ જેવું નિર્મળું હાસ્ય હસીને તું રસ્તો બતાવવા આવે એ જીવનલ્હાણ કેવી હોતી હશે! તેં સુભટો જન્માવ્યા: પ્રેમિકો પ્રગટાવ્યા: કોઈ કોઈ નામર્દ કામીઓને શાપથી બાળ્યા: અને કામદેવની આગમાં તું યે ક્યાં નથી ખાખ થઈ?

આવું એક રૂપ જૂનાગઢના નવાબના આંગણામાં ગયું હતું! કાળુજી નામનો એક ગોર જૂનાગઢની ગાદીમાં હતો તેને એક બહેન હતી. નવાબની નજર એ સુંદરીના શરીર ઉપર પડી. નવાબ બેભાન બન્યો. એણે કાળુજીને તેડાવ્યો કહીને કર્યું: 'ભલા ભાઈ! રાણીજાયા બી મોઈ, ઔર બીબીજાયા બી મારી સાવ ગયા! માગ લો, માગ દિલની માનામોલન માગ લો, કાળુ ! ગમે રાણીજાયા બી મારી, બીબીજાયા બી મારી!'

હાથમાં લીધી તલવાર. બહેનના હાથમાં ઝાલ્યો ભાલો. કાળુજીએ ચોકીદારોનાં જૂથમાં ઘોડી નાખી. ભાઈબહેન ફેંકે ગિયાં - મુંગલોને કાપતાં કાપતાં બરાબર કાળવે દરવાજે આવી ઊભાં રહ્યાં. ત્યાંથી એક ગઢ ઉપર ઘોડીને ઠેકાવી. ટપીને ઘોડી વીજળીના ચમકારા જેવી ગઢની બહાર ગઈ. પછી તો વનરાઈમાં ઘોડી અદૃશ્ય થઈ. બહેનને કાળુજીએ સલામત ઠેકાણે પહોંચાડી દીધી.

પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો, એવી ઊણપ એના અંતરમાં રહી ગઈ. ફકીરને વેશે પાછો જૂનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં સાંઈમોલાને કોઈ રોકે નહિ. કાળુજીને ખબર હતી કે કઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી કે: ‘જૂનાગઢના નવાબ! મારી બહેનનું માગુ નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોંઘાં છે તે જોઈ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઢાવું છું.’

મેડીને દાદરે માણસોની ઠઠ જામી. નવાબ બહાર ઊભો ઊભો રગરગવા લાગ્યો કે: ‘કાળુજી! તું માગે તેટલાં જવાહિર આપું.’

નેજે જે નવાબ ઊભો આરદાશું કરે
જોરાવર જવાબ કહે મેર કાળવો.

[નવાબ ઊભો ઊભો આજીજી કરે છે, અને કાળુજી જોરાવર જવાબ કાઢે છે.]

કાળુજીએ જવાબ વાળ્યો કે: ‘જવાહિર જોતાં હોત તો મારી બહેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી ન આપી દેત? પણ અમે જોડવા વરાનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહિર કરતાં આબરૂ વધુ વહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરભર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જાવા દે એટલું માગું છું.’

નાગાજણે કહ્યા કર્યું કે રીમાડા ગંધી કાળુજીને હેમખેમ મૂકી આવ્યા. પણ નાગાજણના પેટમાં પાપ હતું. કાળુને માટે એણે ઘોડી મગાવી. કાળુજી ઘોડીના પગ ઊંચા કરીને જુએ ત્યાં ડાબલામાં *નાગફણીનાં બરડાં દીઠાં. ઘોડી બદલાવી, બન્ને મકરાણીઓ રીમાડા ગંધી ભૂલી ગયા, પછી કાળુજી છૂટા થઈને ભાગ્યો કારણ કે પાસે જૂનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો ભાગતો કાળુજી ગોંડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોંડળમાં તે વખતે ભા' કુંભાજીનો પડકાર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજીએ પણ જૂનાગઢના બહારવટિયાને ન સંઘર્યો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજીની ઘોડી મેઘનાર નદી ટપીને ઓખામંડળના પોશિત્રા ગામમાં પહોંચી. ઓખાના વાઘેરોએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જૂનાગઢ, ગોંડળ અને નગર, ત્રણે રાજની વહાર ચડી. પોશિત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ ગઢ સુધી સુરંગ ખોદાવી. સુરંગનો અગ્નિ જ્યારે નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે ગઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાંથી મગના દાણા થરથરવા લાગ્યા. કાળુજી સમજ્યો કે ધરતી હમણાં ફાટશે. એણે પોતાના તમામ કુટુંબીઓને નાહાબારી-માંથી રવાના કર્યાં, પણ એનો ગરીબ પુત્ર વેજો બાપની વસમી વેળાએ વેગળો થાય ખરો કે? એણે તો બાપની સાથે રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો. એને આમ મરતો અટકાવવા કાળુજીએ કહ્યું 'હું તો જગતમાં નામ રાખીને મરું છું. પણ બેટા, નાહક તું કાં મૂઆ? બીતે હૈડે કચરાઈ મરવામાં કાંઈ કીરત છે! મારું સાચું ફરજંદ હો તો બાપથી સવાયું નામ કાઢીને મરજે ને!' આથી વીર વેજો પણ ચાલ્યો ગયો. કાળુજીએ વિચાર્યું કે: 'વાહ ભાઈ! આવી જાન કરી ક્યારે જોડાવાની હતી? આજ તો મરવાની પણ મજા છે.'

* ખીલા

૧૮. મૂળુ મેર

ઈ. સ. ૧૭૭૮ ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતાનજીએ નવાનગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાળા ગામમાં એક વંકો કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ 'બેટાળી'* પાડ્યું. આજ પણ એ કિલ્લાનાં ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે ઊભા રહીને જોઈએ, તો એના ત્રણ કોઠા દેખાય, ચોથો અદૃશ્ય રહે એવી એની રચના કરી હતી.

એક દિવસ નવાનગરનો એક બારોટ ત્યાંથી નીકળ્યો, તેણે એ નવો કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર મૂળુ (મીણંદના)એ ના પાડી, તેથી નગરનો ચારણ સ્ત્રીનો વેશ પહેરીને જામસાહેબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાજીએ પૂછ્યું કે 'કવિરાજ, આમ કેમ?'

ગઢવી બોલ્યો : 'અન્નદાતા, મારો રાજા બાયડી છે એટલે મારે પણ બાયડી જ થવું જોઈએ ને!' ગઢવીએ દુહો કહ્યો:

ઊઠ અરે અજમાલરા, બેટાળી કર ભૂકો!
રાણો વગાવે ભૂમલી, (તો) જામ માગે ઢૂકો

જસા જામે બધી હકીકત જાણી. એને ફાળ પડી કે નક્કી આ વડાળાના ગઢની મદદથી પાછો ભૂમલી નગર હાથ કરી લેશે

* જામ ટાળનાર

જામે પોતાના જમણા હાથ જેવા જોદ્ધા મેરુ ખવાસને આજ્ઞા કરી કે બેટાળીને તોડી નાખો. નગરના સેનાપતિ મેરુ ખવાસે રાણાને કહેણ મોકલ્યું કે : 'વડાળુ ભાંગીશ.'

રાણાએ જવાબ વાળ્યો કે: 'ખુશીથી. મારો મૂળુ મેર તમારી મહેમાનગતી કરવા હાજર જ છે.'

જેઠવાની ને જામની ફોજો આફળી. એક મહિનો ને આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.

એક મહિનો ને આઠ દિ, ઝુલાવ્યો તેં જામ,
ગણીએ ખવે ગામ, માભડ વડાળું મૂળવા!

પછી મેરામણ ખવાસે 'લક્કડગઢ' નામનો એક હાલી ચાલી શકે તેવો કાષ્ઠનો કિલ્લો કરાવ્યો ધીરે ધીરે લક્કડગઢને બેટાળીની નજીક નજીક લાવતા ગયા. આખરે લક્કડગઢમાથી નીકળીને જામના સૈન્યે બેટાળીની ભીંતે ચડવા માંડ્યું. ત્યાં અંદરથી મૂળુના સૈન્યની બંદૂકો છૂટી. લક્કડગઢમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડા નગારાં મૂળુ (મીણંદનો) ઉપાડી આવ્યો અને જામની સેનાને નસાડી.

લાદા તંબુ લૂટિયા, નગારાં ને નીસાણ;
મોર્ય હરમત મૂળવો, ખાંડાં હાથ ખુમાણ.

જામનુ રાવલ નામે ગામ જે નજીક હતુ, તેમા મૂળુએ હાક બોલાવી.

વડાળા સું વેર, રાવળમાં રે'વાય નૈ,
મોઢો જાગ્યો મેર, માથાં કાપે મૂળવો.

[જેઠવાના ગામ વડાળા સાથે વેર થયા પછી રાવળ ગામમાં જામની ફોજથી રહેવાતું નથી. કેમકે મોઢવાડીઓ મેર મૂળુ એવો જાગ્યો છે કે માથા કાપી લ્યે છે.'

રાવળ માથે આવિયો, રવ્ય ઊગમતે રાણ,
[illegible] પૂગો મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણ.

[રવિ (સૂર્ય) ઊગતાંની વેળાએ જામ રાજા ગવળ ગામ ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યાં હાથમાં ખડગ લઈને મૂળુ મેર અગાઉથી પહોંચી ગયેલો.]

દળ ભાગાં દો વાટ, બાળીડા મેટો કરે,
થોભે મૂળુ થાટ, રોકે મેણંદરાઉત.

[પોતાના ઉતારા છોડીને લશ્કર બન્ને બાજુ નાસી છૂટ્યાં. પણ મૂછદાઢીના થોભાના ઠાઠવાળો મીણંદ મેરનો પુત્ર મૂળુ એ નાસતા કટકને રોકી રાખે છે.]

કહીંઈ તારે કપાળ, જોગણુનો વાસો જે,
મારોમીટ મળ્યે, મેરુ ભાગ્યા મૂળવા

[હે મૂળુ ! અમને તો લાગે છે કે તારા કપાળમાં કોઈ જોગ-માયા દેવીનો વાસ હોવો જોઈએ, કેમકે તારી સાથે મારામારી મળતાં જ ભય પામીને મેરુ પર્વત જેવો [illegible] નર ભાગી ગયો]

[illegible] સુલતાનજી ગોરવાડ પરગણા [illegible]. [illegible] દાર [illegible] સરદારને [illegible] ગોરવાડ [illegible] ઉપર જતાં [illegible] કાઢવી [illegible].

[illegible]

[illegible]

ચારણ બહાવરો બન્યો. ઝરૂખાની ભીંત સાથે માથું પછાડવા લાગ્યો પણ રાણીએ જવાબ દીધો નહિ.

'લે આ તારો ગણો!' એવો એક અવાજ આવ્યો, અને તે સાથે જ ઝરૂખામાંથી ધબ દઈને એક ગાંસડી ધરતી ઉપર પડી. એ લોહીતરબોળ ગાંસડીને ચારણે છોડી અંદર જુએ તો નાના ગમદેવજીના કટકા! હાથ નોખા, પગ નોખા, ધડ નોખું અને જાણે મામીઓનાં બીડાં લેવરાવવા હસીને ઉમંગમાં જ નમ્યું હોય તેવું તાજું કાપેલું માથું પણ નોખું.

'બસ બાપ! ક્યાંય રેઢો નહોતો મેલતો! અને આજ જરાક ગયો તેટલી વાર રહી ન શક્યો? મામીનાં તેડાં ખાઉં બીડાં લાવ્યાં! ઓય માડી અણુબોલી થાપણ! પોરબંદરની બહેનને હવે હું શો જવાબ આપીશ?'

ચારણ ખૂબ રોયો. દરબારગઢ આખો જાણે એની સાથે સાદ પુરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાનીદાસ લાંગો. જામ સતાજીનો એ દસોંદી. પોરબંદરના રાણા જેઠવાનો પુત્ર ગમદે સતાજીનો સગો ભાણેજ હતો. સતાજીને નગરનું રાજ વિસ્તાર્યું હતું. નાના ભાણેજને એટલા ખાતર ટીકો કરવો હતો. ઘણી ઘણી વાર તેડાવે પણ ભાણેજ આવે નહિ કેમકે બહેનને ભાઈની મતલબના પડઘા વાગી ગયા હતા. આખરે કાનીદાસને જામે કહ્યું કે: 'આપણે આંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશે? ગઢવી જાઓ, તમારી ખોળાધરી દઈને બહેનના ભાણિયાને તેડી આવો.'

ચારણની ખોળાધરી એટલે તો વિધાતાનો લેખ: રે
રાણીએ છોકરાને બીડાં લઈને ભાઈને ઘેર લગ્ન ઉપર
મામાએ લગનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો.

ચારણ ઘેર ગયો. એકનો એક દીકરો જમલદાસ હતો તેને કહ્યું કે: 'બાપ! આપણા ધણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તરસ લાગી છે. વિશ્વાસઘાતથી ધ્રૂજી ઊઠેલી નગરની ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ઘરમાં નાનાંમોટાં અઢાર માણસો છે. આવો, આપણે જમને લોહીથી ધરતી દઈએ.'

કાનિદાસ લાગાના એક દીકરાએ છાતીમાં કટાર ખાધી. રુધિરનો ધોરિયો છૂટ્યો, એમાંથી ખોબા ભરીને કાનિદાસે નગરના દરબારગઢ ઉપર છાંટ્યા. ચારણોએ સ્વહસ્તે પોતાના [illegible] કાપીકાપીને 'તેજ ભાગજો!' કહી નગરના ગઢની ભીંતો પર ફેંક્યા. વળી દૂધિયા દાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં નાળિયેરો વધેરે તેમ દરબારગઢની ભીંતે વધેરી વધેરી એમ મૂકી પછી ગાડું જોડ્યું, એમાં કપાસિયા ભર્યાં, ઉપર ઘી રેડ્યું એની ઉપર, [illegible] લૂગડાં પહેરી, પોતાના [illegible] સાથે કાનિદાસ બેઠો. હાથમાં માળા લઈને 'હર! હર! હર!' ની ધૂન [illegible] કાનિદાસનો એક દીકરો [illegible] હતો, તેને ચારણે કહ્યું કે 'બાપ! ગાડાને આગ લગાડીને તું આઘો નીકળી જજે.'

દીકરો બોલ્યો: 'બાપુ! તમે એમ માનો છો કે [illegible] અગ્નિની [illegible]'

[illegible] નાનકડી [illegible] કરીને [illegible]

[illegible]

ગયા, અને છેવટે અગ્નિએ હાથ પાડી નાખ્યા ત્યારે જ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. એગીનો છોકરો ઉપર ઉપર જ સળગી ગયો. સતાજી જામના દરબારગઢે તે દિવસે ચારણ દેવીઆળકોના વાસ પીધા.

૨

ભાણેજને પતાવીને જામ સતાજીએ રાણાની ધરતી ધબેડવા માંડી. અરબી સમુદ્ર ને બરડા પર્વત વચ્ચે આવેલો ભાણેજનો તમામ મુલક મામો ગળી ગયો ને બોખીરાની ખાડીને તેણે પોતાની ગજસીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો પુત્ર રાણો ભાણજી બરડો છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઈ અને નાનકડા કુંવરને લઈ ભાગવા મંડયો, જંગલોમાં સતાયો, ને આખરે એનો દેહ છૂટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઈને અને કુંવર ખીમજીને ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી વિના બીજું કોઈ શરણ દેનાર ન રહ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણે જામના પગના ધમકારા સંભળાતા હતા. ત્યાં તો મેરામા હાક બોલી કે: 'હાં ! મારી ચાગ્ગો ! આપણી રાજમાતા રઝળી પડી, આપણા બાળરાજાની હત્યા થશે.' ત્રણસો મેરાએ જામના મીકારા ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને બાળરાજાને હાથ કર્યાં. ઓડદરમા લાવીને ઓરડા કાઢી આપ્યા. મેરાએ કહ્યું કે 'મા, મન હેઠું મેલીને રે'જો. આંહી તારા દીકરાનો વાળ પણ કોઈ વાંકો નહિ કરે.'

એક દિવસ ઓડદરને કાંઠે એક ભાંગેલું વહાણ ઘસડાઈ આવ્યું. વહાણમાં ઈંટો ભરી હતી. મેરાએ રાણીમાને એ ઈંટોનું એક પાણિયારું કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાંબાઈએ જોયું તો એક ઈંટનો ખૂણો ટોચાયેલો દેખાણો અને એમાંથી પીળું પીળું સોના જેવું કંઈક

* એ કાવીદાસ લાગાના વંશજો હાલ પોરબંદરના ગામ છાયા જેઠવા રાણાના આશ્રિતો થઈને રહ્યા છે

ચરચક કરતું હતું. રાણીએ તપાસ્યું તો ઉપરના પડની નીચે આખેઆખી હેમની ઈંટ હતી. બધી ઈંટોમાં એજ ભેદ જડ્યો. ધણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપ્નામાં યે ઝંખતી રાણીને હૈયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પૂછ્યું કે 'આ રબારીઓ ભેંસોને રાતમાં ક્યાં લઈ જાય છે?'

મેરોએ જવાબ દીધો કે, 'માડી, પહર ચારવા.'

'પહર એટલે?'

'એટલે અધરાતથી સવારોસવાર લગી ભેંસોને લીલાં ઘાસ ચારીને ધરાવે. સવારે ભેંસો દોણાં ભરીભરીને દૂધ કાઢે.'

'ત્યારે હું મેરોને અને રબારીઓને પહર ચારું તો?'

'તો તને તારું રાજ ઘેર કરી દિયે!'

હેમની ઈંટો વેચી વેચી રાણીબાઈએ મેરોને અને રબારીઓને મીઠાઈ ખવરાવવા માંડી, ખવરાવવા-પીવરાવવામાં કાંઈ બાકી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રબારીઓએ રાણીના [illegible] [illegible] ઘોડાની આગળ જેમ [illegible] [illegible] રાણીનું [illegible] થવા લાગ્યું. ત્યાર પછી તો રબારીઓએ કહ્યું કે 'માડી, હવે હુકમ કરો, હવે નથી રહેવાતું.'

[illegible]

[illegible]

ખેગારજી ઊતર્યો, ને મગયો. એનુ માથુ કાપીને મેરા કલાબાઈ પાસે લાવ્યા. રાવળ ગામ લૂંટીને ખેંગારજીના નગારા લઈ ગયા. આજ પણ રાણાને ઘેર 'ખેગાર-નગારાં' પડ્યા છે.

ત્યાર પછી મેરાએ બરડામાથી જામની ફોજ તગડવા માંડી. ખોખીરામાં જામનો દાણી રહેતો હતો તેને ઉડાડયો જામની મેના સામે લડતાં લડતા ૨૪૫૦ મેર મૂવા. કેસવાળીઆ, મોઢવાડીઆ, રાજસખા અને ઓડદરા, એમ ચારે વંશના મેરા સામેલ હતા. કેસર્વાળા મેરને માટે કહેવાય છે કે.

હેંદી કેસવાળ તણો, નર નરસો ન થાય,
પડકાર્યે પડમાંય કુંજર ઢાળે કેસવો
કેસવાળા કેસવ તણો પૉરસ અંગ પોતે,
દજડે ભલ દાખ્યે કુંજર ઢાળે કેસવો.

આખો મુલક હાથ કરીને મેરાએ કલાંબાઈને કહ્યુ કે: 'લે મા, તારુ રાજ સભાળી લે '

રાણીએ કહ્યું કે 'માગ વીગઓ! જાઓ, આજ એક રાતમા તમે જેટલા ગામને તોરણ બાધો તેટલા ગામ તમારા '

રબારી તો એવા રાજી ગાજી થઈ ગયા કે રાત બધી સૂઈ રહ્યા! અને મેરાએ *ચાલીશ ગામના તોરણ બાધ્યા રબારીઓ ભળકડે ઊઠયા, અને માત્ર કાળીખડુ અને ગધાતુ, એ બે ગામને જ તેઓ પહોચી શકયા

---

* અત્યારે મેરોના સુવાગ ગામ સોળ જ રહ્યા છે. એમ કહેવાય છે કે રાણા વિક્રમાજીતના વખતમા પ્રેમજી કામદારે કુવરના જન્મ-ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબદર બોલાવ્યા પણ સાથે ચારણોને ન આવવા દીધા, પછી મેરોને ખૂબ ખવરાવીપીવરાવી ફોસલાવીને કુવરપછેડામા ઘણા ગામ લખાવી લીધા ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે મેરાએ સોળ સિવાયના તમામ ગામો ગુમાવ્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે.

ખિમાજી શું ન ખાટીએ નાગર!
જેઠવો જેરાબોળ

બરડે બેઠા *બિલનાથ બંકા
દીએ નગારે ઠોર,

દીએ નગારે ઠોર ઠણેણે, ને મોળસે બાંધી તેજણ હણેણે,
સાત સે ઘર ને સૂસવે સાગર, ખિમજી શું ન ખાટીએ નાગર!

૨

વર વડાણુંને ને રૂગવણું કન્યા,
વિગતે વિવા થાય.

પ્રથમ કંકોતરી કુંતિયાણે મોકલી,
જુનેગઢ ખબરું જાય.

જુનેગઢ ખબરું જાય તે જાગે, અમરજી દિવાન ભેળા થાગે,
તમે આર્બ્ય આંડી ભાગરો ભાન્યા, વર વડાણું ને રાવણું કન્યા.

૩

રૂડી રથ ગાવળે મંડાણી,
ચંનેરી ગઢ ચણાય.

જામ વિભાજી ગોખમાં બેઠા,
જેઠવી ફોજું જાય.

જેઠવી ફોજું જાય તે જાણી, [illegible] બેઠા જામના રાણી,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], રૂડી રથ [illegible] મંડાણી.

૨૦. પરણેતર

નામે એક ગામ આવેલુ છે.

સોરઠને આથમણે કાંઠે રાણાવાવ નામે એક ગામ પણ રાણાવાવ
'ગણાવાવ' નામની એક વાત ઉપરથી જ ગામનુ નામ પણ રાણાવાવ
પડ્યુ હતુ એક વખત ત્યા હળવાં ફૂલ જેવા, ખેડૂતોના ખોરડા હતાં.
નાના થાનેના ઉપર ચડીને જેમ નાના બાળકો ધાવતા હોય, તેમ
કણબીના કુટુબો ધરતી માતાને ખોળે બેસીને ધાન ઉગાડતાં ને
પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે.

ગામમા ખેતા પટેલ કરીને એક કણબી રહે. એને ઘેર એક
દીકરી નામ તો હતુ અજવાળી, પણ એને 'અંજુ' કહેતા. અજુ
મોં મલકાવે તે ઘડીએ ચોમેર અજવાળાનાં કિરણો છવાય ભળકડે
ઊઠીને અજુ રોજ દસબાર રોટલા ટીપી નાખે, બબ્બે ભેસોની
છાશ ધમકાવી કાઢે, ચાર ચાર બળદોનુ વાસીદુ ચપટીવારમા પતાવીને
ફૂલ જેવુ આગણુ કરે, અને કાડા કાડા જેવા એ ભેસોના આચળને
જ્યારે મૂઠી વાળીને અંજુ ખેચતી હોય ત્યારે શુ એ દૂધની શેડો
વરસતી! ઘણા ય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંજુનું
માગુ નાખતા

ખેતા કહેતો કે 'હજી દીકરી નાની છે'
એના પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જુવાન કણબી સાથ
રહેવા આવ્યો અગ ઉપર ઘૂગડા નહોતા, મોઢા ઉપર નૂર નહોતુ
ખેતા પટેલે
... ઊપજે એવુ કાંઈક એની આખમાં હતુ

જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટંક રોટીઓ, બે જોડ લૂગડાં, એક જોડ કાંટારખાં, અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર એકલે હાથે લણી લે તેટલા ડૂંડાં. આ રીતે મુસારો નક્કી થયો. જુવાન કાલથી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંજુ પોતે જતી. બપોરે વાડીએ ભાત લઈ જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં અંજુ હવે તો બે પહોર ચડે ત્યાં જ બધું કામ આટોપી લેતી. બે જાડા રોટલા, ઉપર માખણનો એક લોંદો, લીંબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગરમરના બે કટકા, અને દોણી ભરીને ઘાટી રેડીઆ જેવી છાશ, એટલું લઈને બપોરે અંજુ જ્યારે વાડીએ જતી, ત્યારે એનું મોં જેવું રૂડું લાગતું તેવું ક્યારે ય ન લાગે. સાથીની પડખે બેસીને અંજુ તાણ કરી કરી ખવરાવતી 'ન ખા તો તારી મા મરે.'

'મારે મા નથી.'

'તારો બાપ મરે.'

'બાપે ય નથી.'

'તારી બાયડી મરે.'

'બાયડી તો મા જણતી હશે.'

'જે તારા મનમાં હોય તે મરે.'

છેલ્લા સમ સાંભળીને છોકરો ફરી વાર અરધો ભૂખ્યો થઈ જતો અને શરીરે રોજ રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું, 'તું મારા ઉપર આટલી બધી દયા કેમ રાખે છે?'

'તું અનાથ છે. તારે માબાપ નથી, માટે.'

*

એક દિવસે કોસ ચાલતો હતો ત્યારે કીચૂડ કીચૂડ અવાજ સાંભળીને અજુએ પૂછ્યું કે: 'ભેપા, આ પેડું ને ગરેડી શી વાતો કરતા હશે?'

ભેપો બોલ્યો: 'પેડાને એનો આગલો ભવ સાંભરે છે. ગરેડીને એ કહે છે કે 'ગરેડીબાઈ! ઓલ્યે ભવ તું હતી પટેલની છોકરી ને હું હતો સાથી ....'

'મેર રોયા! હવે ફાટયો કે? માકડાને મોઢું આવ્યું કે? કહેવા દેજે મારા *આતાને!'

એવી એવી ગમ્મતો મંડાતી.

-

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો. ભેપાએ ખેતર ખેડીખેડીને ગાદલા જેવું સુવાળું કરી નાખ્યું. ખોરડીનું એક ઝાળું તો શું પણ ઘાસનું એક તરણું યે ન રહેવા દીધું. સાંઠીઓ સૂડીસૂડીને એના હાથમાં ભમોલા ઊઠ્યા. અજુ આવીને એ ભમોલા ઉપર ફૂંકતી અને ભેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી

ચોમાસું વરસ્યું. જાણે ભેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. રોથામાં પણ ન સમાય એવા તો જારબાજરાના ડૂંડાં નીઘલ્યાં. બપોરે જ્યારે ભેપો મીટ માંડીને મોલ સામે ટાંપી રહેતો ત્યારે અજુ પૂછતી કે, 'શું જોઈ રહ્યો છે?'

'જોઈ તો રહ્યો છું કે આટલામાંથી ઓણ બાયડી પરણાશે કે નહિ?'

'પણ તને મફત બાયડી મળે તો?'

'તો તો હું અનાથ કહેવાઉં ને!'

* * *

લાણીનો દિવસ નક્કી થયો, કેટલાય દિવસ થયા ભેપો રોજરોજ લીલા લીલા ઘાસની એકેકે ગાંસડી વાઢીને ગામના એક લુવારને

---

* કણબીઓમાં પિતાને 'આતો' કહેવાય છે.

દઈ આવતો. લુવારની સાથે એને ભાઈબંધી જામેલી. લુવારે એને એક દાતરડી બનાવી દીધી. દાતરડીને શણગાવવાનું પાણી પાયું. અને એ દાતરડી કેવી બની? હાથપગ આવ્યો હોય તો બટકાં ઉડાડી નાખે તેવી.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેપો દાતરડી લઈને ડૂંડા ઉપર મંડાયો બે પહોર થયા ત્યાં તો ત્રીજા ભાગનું ખેતર કોરું ધાકોર કરી નાખ્યું પટેલે આવીને નજર કરી ત્યાં એની આંખો ફાટી રહી. ઘેર જઈને પટેલે પટલાણીને કહ્યું કે નખ્ખોદ વળ્યું! સાંજ પડશે ત્યાં એક ડૂંડું પણ આપણા નસીબમાં નહિ રહેવા દે. આખું વરસ આપણે ખાશુ શુ?'

અંજુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે એની સેના સજવા માંડી. આભલાનાં ભરત ભરેલો હીરાવણી ચણીઓ, અને માથે કસબલ ચૂંદડી; મીંડલા લઈને માથું ઓળ્યુ, હીંગળો પૂર્યો. ભાત લઈને અંજુ આજ તો વહેલી વહેલી ચાલી નીકળી ભાતમાં ઘીએ ઝબોળેલી લાપસી હતી

મેપો ખાવા બેઠો, પણ આજ એનું હૈયું હેઠું નથી બેસતુ. અંજુએ ખૂબ વાતો કાઢી, પણ મેપો વાતોએ ન ચડ્યો, ગલોફામાં બે ચાર કોળીઆ આડાઅવળા ભરીને મેપાએ હાથ ધીંછળ્યા, ચૂંદડીને છેડે એક એલચી બાંધી હતી તે છોડીને અંજુએ મેપાને મુખવાસ કરાવ્યો, પણ મેપાને આજ એલચીની કિંમત નહોતી. એ ઊઠ્યો

'બેસને હવે! બે ડૂંડાં ઓછાં વાઢીશ તો કાંઈ બાયડી વિનાનો નહિ રહી જા'

પણ મેપો ન માન્યો, એણે મોઢું યે ન મલકાવ્યુ

'આજ અંજુડીએ તને તારાં ડૂંડાં વહાલાં લાગ્યાં કે?'

મેપાનું હૈયુ ન પીગળ્યું

'જેવા પણ તને ગાંડત બાગડી પરણાવી દઈશ. પછી તા ...

મું તો જો !'

મેપા છોડી પાછીને મોત જેવી આલવા કહ્યું છે. એટલું કહીને આંસુ દેતી.

'ઊભો રહે, તું નહિ આવે કેમ ને ?' ... લટકતી હતી.*

... ડેલીમાં બાંધેલી દાતરડી અધ્ધર ... એ દાતરડીનો હાથો ઝાલ્યો,

... ગમગામાં ને ગળાકામાં એણે ... 'નહિ ઊભો રહે કેમ ?'

... ફેરવ્યો, મેંમાંથી બોલી કે 'નહિ ઊભો રહે ...' દાતરડી ...

મેપો ઊભો રહ્યો. શહાને માટે ઊભો રહ્યો. દાતરડી ... પાણી પાયેલ દાતરડી

...ના ... મેપાની ગરદનમાં એ ગણાવાવનું પાણી પાયેલ દાતરડી ... હતો તે હાસ્ય એના

... ઊંડી ઉતરી ગઈ. ગેગા ... મલકાયો હતો ... એ બન્ને આંસુ

મોઢા ઉપર રહી ગયું.

મેપાને પરણવું હતું, મેપો પરણ્યો. એ ને એ બન્ને ... અમિદેવતાએ એપને ગુલાબ

મેપાના ગળની સાથે ચિતામાં સૂતી.

... ગારાનું મિણાનું કરી દીધું

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે

દાતરડી હળહળ, ધડ વાઢી ઢગલા કર્યા,

કડી ગાગુવાવ, કુંવારી કાટ[1] ચડે.

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી છે આજ એ જગ્યાએ

... મોટી ઈમારત ઊભી છે. આ દુહા સિવાય એ ગણાવાવનું એકે

નામનિશાન નથી રહ્યું.×

---

* હાથા ... ત્યારે નિસાગો ખાય ત્યારે દાતરડી હમેશા ... ભાગ ઉપર ડેલિયામાં લગાવે અને હાથો બહાર લટકતો રાખે.

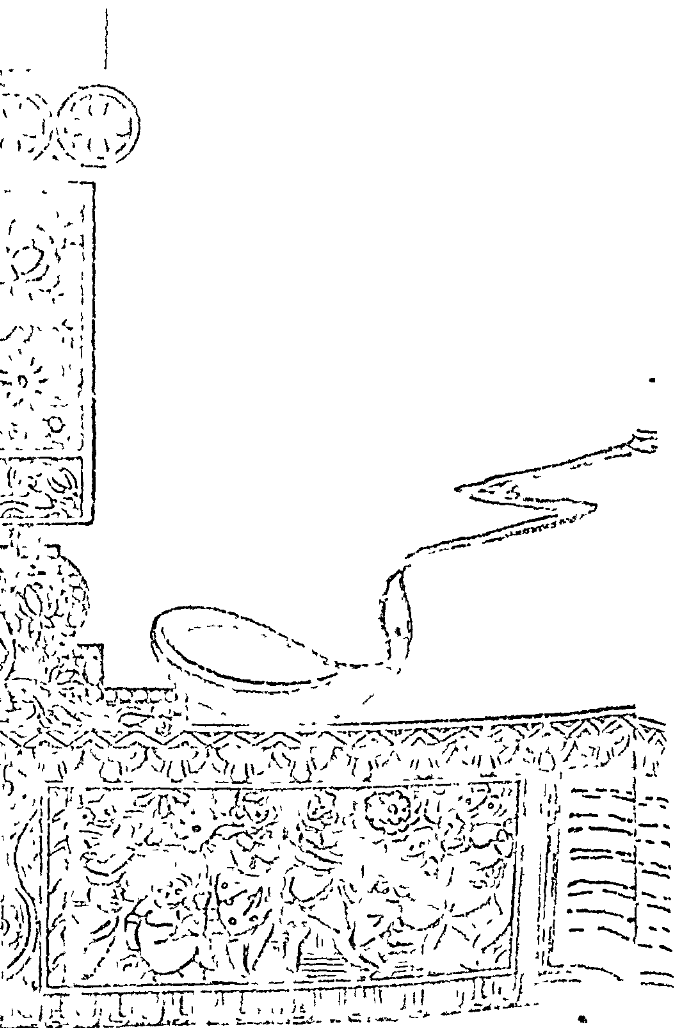
1 કાષ્ઠ=ચિતા

× આ કથામાં પાત્રોના સાચા નામ ન મળી શકવાથી કલ્પિત નામ ... છે.

જીવનની ઊંચી કમાઈ

૧૯૨૩માં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવા માંડ્યું ત્યારથી ૧૯૪૭માં એમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધીનાં ચોવીસ વર્ષો દરમિયાન એ વિષય ઉપર એમણે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં 'રસધાર', 'બહારવટિયા' અને 'રઢિયાળી રાત' જેવા, આજે તો આખા ગુજરાતમાં જાણીતાં બની ચૂકેલાં, લોકકથા ને લોકગીતોના સંગ્રહોથી માંડીને યુનિવર્સિટીને હાથે આવકાર પામીને અભ્યાસી રસિકોને પ્રિય થઈ પડેલ 'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન' (ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો)નો સમાવેશ થઈ જાય છે.

લોકસાહિત્ય ઉપરાંત ગીતો-કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો, ઇતિહાસકથાઓ અને જીવનકથાઓના મળીને એંશી પુસ્તકોના સર્જક શ્રી. મેઘાણી પોતાના લોકસાહિત્યના સંગ્રહો વિષે કહે છે કે, 'આ સંગ્રહોએ કેવળ લોકહૃદયમાં જ નહિ, પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્યની દુનિયામાં, શિક્ષણની નવી રચનાની ચોપડીઓમાં, નવનવા લેખકોનાં શૈલી-ઘડતરમાં તેમ જ વિચાર-ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે તેને, લેશમાત્ર અભિમાન કર્યા વિના, હું મારા જીવનની ઊંચી કમાઈ સમ લેખું છું અને તેમાંથી નવું પ્રોત્સાહન પામું છું.'

જીવનની ઊંચી કમાઈ

૧૯૨૩માં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યનું રીતસરનું સંશોધન કરવા માંડ્યું ત્યારથી ૧૯૪૭મા એમનું અવસાન થયું ત્યા સુધીના ચોવીસ વર્ષો દરમિયાન એ વિષય ઉપર એમણે બત્રીસેક પુસ્તકો લખ્યા છે તેમા 'રસધાર', 'બહારવટિયા' અને 'રઢિયાળી રાત' જેવાં, આજે તો આખા ગુજરાતમા ચલણી બની ચૂકેલાં, લોકકથા ને લોકગીતોના સંગ્રહોથી માંડીને યુનિવર્સિટીને દ્વારે આવકાર પામીને અભ્યાસી રસિકોને પ્રિય થઈ પડેલ 'લોકસાહિત્યનુ સમાલોચન' (ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો)નો સમાવેશ થઈ જાય છે

લોકસાહિત્ય ઉપરાંત ગીતો–કાવ્યો, વારતાઓ, નાટકો, ઇતિહાસકથાઓ અને જીવનકથાઓના મળીને એંશી પુસ્તકોના સર્જક શ્રી મેઘાણી પોતાના લોકસાહિત્યના સંગ્રહો વિશે કહે છે કે, 'આ સંગ્રહોએ કેવળ લોકહૃદયમા જ નહિ, પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્યની દુનિયામા, શિક્ષણની નવી રચાતી ચોપડીઓમા, નવનવા લેખકોના શૈલી–ઘડતરમા તેમ જ વિચાર–ઘડતરમા જે સ્થાન લીધુ છે તેને, લેશમાત્ર અભિમાન કર્યા વિના, હુ મારા જીવનની ઊંચી કમાઈસમ લેખું છુ અને તેમાથી નવુ પ્રોત્સાહન પામું છુ'